I

Віра сильно закусила верхню, губу й відразу замовкла. З нахмуреними густими бровами, з якими зливалися чорні, злі чоловічки очей, вона, здавалось, щось переживала в собі.

Мирон курив, жмурив від диму ліве око й обома руками підкручував вуса до очей. Але вуса, зроблені неначе з кінського хвосту іржавого кольору, не піддавалися ніяким його зусиллям і уперто стирчали, як самі хотіли.

— Так ви, значить, хвалите? — раптом різко повернулася до його Віра. Мирон захопив декілька волосинок, підтягнув їх до очей, надув щоки й сказав:

— Хвалю-ю.

Він, як звичайно, протягав останні склади, неначе співав їх.

— Хвалите?! Все це і... навіть те, що він заразився? Так?

— Та-ак, навіть і це-е...

Віра не зводила з його очей.

— І коли хлопчик остаточно зробиться роспутником, вам буде дуже приємно? Так?

Мирон мигцем подивився на Віру.

По лиці їй вже бігла знайома нервова струнка, починаючи біля висків та збігаючись до уст. Віра кожен раз нетерпляче закусювала свої тонкі гарні губи, неначе хотіла стримати струйку, надокучливу, як муха.

— Чого ж ви мовчите? Так?

Мирон покинув крутити вуса, які зараз же розігнулися, як пружини, у всі боки, й з цікавостю подивився на Віру. Віра напружено чекала.

— Ну, припу-у-стимо, та-к... хоч, властиво мені не я-ясно; що вас журить. Ви маєте бра-а-тика. Братик пішов у публичний ді-ім. Але тому, що в публичних домах водяться хво-ороби, він заразився. Що вас саме журить: те, що істнують доми, чи що там водяться хво-роби? Чи те, що бра-атик дістав одну з них?

В одчинену фіртку разом з вохким осіннім вітром безладно, хапливо встрибували хвилі міського гомону, неначе рятуючись від когось, хто люто гнався за ними там на дворі.

З виска у Віри відокремилося одно матово-чорне пасмо і безсило, мляво рвалося кудись у бік. Віра блідою, дуже тонкою, до жалю тонкою рукою недбало закладала його за вухо, але волосся вибивалося знову.

Мирон чекав.

Віра рвучко підвелася. Нервова струйка дуже помітно та швидко збігала по обличчю, ніби хтось під шкірою перешарпував униз ниточками.

— Я з вами не хочу більше балакати! Дійсно, з таким добродієм, як ви, треба инакше говорити. Тепер я це виразно бачу. І як що я колись думала про вас инакше, то... зараз так не думаю... І всі ваші ідеї, ця "проповідь", не що инше, як свідома брехня для виправдання своєї мерзотности та паскудства... так, паскудства!

Мирон глянув на годинника. Пів на п'яту.

— Я зараз іду, можете сховати свого годинника. Хочу тільки ось що вам ще сказати. Слухайте. Дайте Дарі спокій. Чуєте? Шукайте собі для свого гарема десь инде. Вона вас не помічає. А коли й помічає: ваші замахи, то тільки сміється з них!..

— Чого ж ви хвилю-ю-єтесь? — засміявся Мирон.

— І не думаю хвилюватись! Сміх ваш не розумний. Дара — жінка Сергія. Розумієте: жінка, а не... коханка.

— Зако-онна ... — додав Мирон.

— Так, законна! Сергій брат мені, а для брата я можу багато дечого зробити. Це його турбує і взагалі примушує дещо припускати. А це образливо навіть... сама лише думка образлива є для його й для Дари. Розумієте? Коли ви не маєте ні чести, ні родини, то другі це мають, і вони не дозволять кождому лізти з брудними лапами!.. До того ... Прошу вас слухати уважно!

— Я слу-ухаю...

— Крім того, як що ви коли осмілітесь мені або комусь иншому говорити про наші відносини в Х., коли я була настільки дурна, що вірила вам, коли ви навіть посмієте про себе думати... Так, так! Навіть, думати. Не бійтеся, я завжди по обличчю вашому помічаю що ви думаєте. Так, так! Отже кажу коли ви посмієте кому небудь говорити, або навіть думати, що між нами є якісь відносини, що я без взаємности кохаю вас, — то я при всіх загилю вам такого ляпаса, що вам зробиться дійсно неприємно. Чуєте?

Вона блідла все більш та більш, Мирон же спинив на ній свої зеленкуваті невеличкі очі й дивився з великою цікавостю. Один вус йому

стирчав до гори, а другий униз. Довго не голене сіро-смугляве обличчя виявляло щось подібне до легкої насмішки або співчуття.

— Я вас тепер зрозуміла остаточно, до кінця зрозуміла! Перше я не згожувалась, але зараз бачу, що ви тільки роспустник, герой полу, перевернена людина. Тому до вас так і тягне жінок. Думаєте, — їх приваблює ваша вугласта фізіономія або котячі очі? Ха! Вам це неприємно? Так, ви—негарні, добродію! І фізично, і ще більш морально. І от це ваше моральне гидоцтво й приваблює до вас дуреп жінок. Дуреп, дурних, ідіоток. Це завжди було та...

Почувся дзвінок. Мирон не хапаючись встав і простягнув:

— Наша ціка-ава розмова переривається. Як що хочете...

— Я нічого не хочу! Я тільки хочу сказати вам...

Знову подзвонили. Мирон швидко вийшов в передпокій.

Прийшла Дара з якимсь молодим чоловіком. Молодий чоловік був злегка сутулуватий, нижчий і не так міцно збудований, як Мирон. На йому були поганенькі штани, одягнені, очевидно, на чоботи, від чого ноги здавалися унизу товщими, ніж вгорі. Поверх чорної косоворотки піджачок. На голові кумедної форми кашкет. Без пальта.

— Ми, властиво, на хвилинку, — сказала Дара, входячи в кімнату.

— А, і ти тут! — кинула Вірі. — От товариш хоче познайомитись з вами і дещо попрохати у вас. Познайомтесь... Товариш Тарас... Товариш Мирон...

Говорила суховато, не дивлячись на Мирона.

— А, так це ви Тарас? — з цікавостю подивився Мирон на молодого чоловіка й подав йому руку. Той пробурмотів щось і незграбно потиснув її.

Обличчя його не виявляло нічого особливого: жовто— бліде, вкрите салом та чорними крапками вугрів на висках і навіть вухах. Очі каламутні, далеко заховані, неспокійні, неначе непевно почували себе в глибоких орбитах. Єдине, що було в йому цікавого, це уста та підборіддя. Уста сухі, без вигибів, неначе без усяких мудруваннь, але з певностю видовбані в обличчю, виявляли щось не зовсім звичайне. Це підтвержувало й підборіддя круто зрізане, уперте, непорушне.

Коли Тарас скинув свого картатого кашкета з над звичайно довгим лякованим дашком, лице йому зробилося неначе довшим та не таким похмурим.

Нічого не кажучи Миронові, він зараз же одвернувся, підійшов до стіни й почав роздивлятись розвішані етюди та малюнки, неначе лише для того й прийшов сюди. Біля ліжка стояв мольберт, запнутий простиралом. Мирон подивлявся на Тараса та на мольберт.

— Ви маляр? — не обертаючись, різко кинув Тарас, як людина, яка почуває себе ніяково, лютиться на себе й не хоче показати цього

— Ні, не ма-аляр — простяг Мирон.

Дара з Вірою про щось шепотілись. Тарас круто одвернувся, підійшов до канапи, сів не дивлачись ні на кого, заговорив:

— Я... це... Я до вас в одній справі.. Себто і не справа, а просто... Ну, словом, я хочу прохати вас, щоб ви познайомили мене з анархистами. Дара Михайловна... товаришка Дара (він ніяково посміхнувся й зараз же похмурився)... казала мені, що у вас мусять бути зв'язки... Так от, мені б хотілося... Як що можете...

Він нервово повів головою й непокійно, не дивлячись всеж-таки нікому в обличчя, подивився по кімнаті. Потім підняв руку і витер чоло. В кімнаті було досить свіжо. Мирон все з тою ж, не то лінивою, не то насмішкуватою посмішкою дивився на його, підтягаючи одного вуса вгору. Але очі його, як і завжди, здавалось схоплювали кожен рух, кожен звук навіть, вбірали їх в себе, тут же розрізали й роздивлялися. Жваві, тверді ясні, вони якось дивно гармонювали з лінивою, недбалою усмішкою та повільними рухами Мирона.

— З анархи-истами! — потяг він другого вуса догори та скосив очи на його. — Можу. Вам яких: передільців, безначальців, комуни-и-стів, індівідуалистів?

Тарас спинив на йому свій погляд і знову забігав очима.

— Бачите... — він напружено почав мняти в руках свого кашкета, очевидно почуваючи все більшу ніяковість, — мені б хотілося з тими, які одкидають... духовне, себ-то... душу... Себ-то, розумієте, які матеріалисти...

Віра нахилилася до Дари й щось прошопотіла їй посміхнувшись. Дара нічого не відповіла. Строго та уважно дивилась на Тараса своїми чистими темно-карими очима.

— Вони, усі великі матеріалисти, — сказав Мирон. Тарас скинувся.

— Ну, ні!... О, ні! Я знаю. У нас у тюрмі були такі, що, власне одкидали все це таке матеріальне. Цілком одкидали... Одна душа...

Він раптом злісно посміхнувся, насмішкувато та швидко глянувши у бік Віри.

Від Мирона не сховався цей погляд.

— До-обре .... Можу. А вам це швидко треба?

— Так, я б хотів яко мога швидче. Я вже з першого дня, як з тюрми вийшов, шукаю. І цілий тиждень, якось... Мені б хотілось розвязати одне питання... Мені казали, що у вас ріжні знайомства...

— Та-ак, тро-о-хи є... Я сам в цьому місті місяців зо два, але... деякі звязки з анархистами знайдутся. . .

— Ще б пак! — раптом голосно сказала Віра. — Якщо вам, Тарасе, потрібні будуть звязки з злодіями, шулерами, простітутками, то сміло звертайтеся... — і раптом, густо почервонівши, не скінчила і змовкла.

Дара різко повернулася до неї, але побачивши замішання, встала, підійшла до вікна й затарабанила пальцями по шклі.

Навіть Тарас, який спочатку нічого не зрозумів, одразу якось зніяковів і теж для чогось устав.

Тільки Мирон лишився спокійним, і здавалось, що те, що привело в замішання всіх, було сказано не про його, про когось другого, кого Мирон зовсім не знає. Але те, що сказано, зрозуміло йому.

— Пробачте! — зірвалася з місця Віра й підбігла до його, з благанням хапаючи за руку.

— Запевняю вас, зовсім не хотіла, я нічого не думала... я...

Мирон засміявся.

— Ну, о-от ще! Нічого ж поганого ви й не сказали... Цілком правільно: і злодії, й шулера... Дуже шано-о-вні особи... А власна сестра — простіту-у-тка... .

— Але ж ви не думаєте, що я з наміром? Не думаєте?

— Їй богу, не ду-маю... Образить, звичайно, хотіли, але не так... І це не ва-ажно...

Як тільки Віра зірвалася з стільця, Дара швидко обернулась і, спершись своїм струнким великим тілом об стіл, допитливо почала дивитись в обличчя Миронові: гостро, строго.

— Але я від своїх слів не одмовляюсь! — сердито скинулась знову Віра. — повторюю, що ви й серед злодіїв знайомих маєте. І навіть приятелів...

— Та-ак, навіть приятелів, —згодився Мирон і озирнувся до Тараса: — Як що треба, можу познайомити... А ви хіба з тюрми не могли узяти явок до анархи-истів?

— Ні, я з ними лаявся, вони б не дали,—похмуро буркнув Тарас, який спідлоба, недовірчиво подивлявся на Мирона підчас балачки з Вірою.

— Я ж — не інтелігент, — пояснив він. — Між иншим, ви, здається, знаєте... Ви з моєю сестрою знайомі... З Олею, панчішницею...

— Зна-а-ю, вона мені багато про вас роспові-да-ла....

Тарас чудно скинув на його очима та знову втер лоба.

— Прощайте, я йду! — раптом шарпнулась до дверей Віра.

Мирон нічого не сказав, тільки подивився на неї.

— Почекай, разом підемо, — кинула їй услід Дара, але без особливої жвавости.

— Ні, я не можу... До побачення!

І нервово, поспішаючи, чіпляючись за власні ноги, вийшла з хати. Мирон ледве посміхаючись, провів очима її невеличку постать з довгою талією та важким чорним вузлом волосся на потилиці. Потім звернувся до Тараса.

—До-о-бре... Я це улашту-ую вам. Та сідайте, чого, стоїте... Сідайте, товаришко Да-а-ро...

Дара одійшла трохи від столу.

— Ні, ми також зараз ідемо. Мені треба тільки де-кільки слів сказати вам.

— Я слу-у-хаю...

З під брудно-оливяної хмари, що важко насунулась над обрієм, раптом видерлось декільки соняшних промінів, вдарило з розгону в вікно й залило цілу стіну, канапу, Тараса й темно-золоте волосся Дари жовто-оранжевим світлом.

Дара швидко обернулась, прижмурила очі й ледве-ледве посміхнулась. І лице її з ніжною дитячою кругластостю внизу одразу зробилося від посмішки чи світла иншим, — ясним, ніжним. Звичайно очі її з злегко-здивованим закрутом темних брів дивилися занадто розумно та уважно. Ніжність її звичайно ховалася лише в пустотливому заломі уст, почуттьових, свіжих та невинних, як у дітей. Але зараз разом з посмішкою ця ніжність розлилася по всьому обличчю, й воно все освітилося теплотою та ласкою.

— Я слухаю, Да-аро.

Вона повернулася до Мирона.

— Який промінь, — хитнула вона назад. І раптом похмурившись, сказала:

— Так я от що хочу сказати...

— Вибачте, будь ласка... — перервав її Тарас, встаючи та звертаючись до Мирона: — Ви нічого не матимете проти, коли я зачиню кватирку?... Гомін там, на вулиці... Мені важко, я не виношу, дуже вуха бьє, це дратує... Чи це вам потрібно для повітря?

— Ні, прошу...

— Сидіть, я зачиню, — сказала Дара і, перехилившися через стіл, захопила пальцем кватирку й зачинила.

— Спасибі... — винувато сказав Тарас і знову звернувся до Мирона: — Це смішно, правда? Панська хвороба... Але я не можу... Більш усього гомін... Це мене завжди дуже турбує...

— Нерви?

— Так, так! — з вдячною жвавостю підхопив Тарас. — Дуже це .... нерви... Я от і ніяковію все так тому, що нерви... Ви, звичайно, помічаєте, що я дуже, ніяковію і повожусь як дурень?

Мирон засміявся:

— Ви самі бачите, що як дурень, чи вам здається, що ми це думаємо?

Тарас не зміг одразу відповісти.

— Я?... звичайно, я б хотів, триматись не так, але... Я гадаю, що вам це здається дурним, а тому і я також...

— Ну, то це не важно. Сідайте й думайте, що нам це здається дуже розу-умним. Як самі думатимєте, так і бу-уде... Я вас слу-ухаю, Даро.

Тарас деякий час так само ніяково посміхався, потім одразу, неначе проковтнувши посмішку, похмарнів і похнюпився.

Дара одвела від Тараса очі.

— Я хочу сказати... Вам нічого Віра не розповідала про Колю?

— Ні, розповідала.

— І те, що він хворий?

— І те-е...

— Значить, ви знаєте, що всі хотять вимагати від вас пояснень?

Мирон мовчки, з веселим здивованням підняв брови.

Жорстке, безладно сторчаче волосся, здавалося, також здивувалось і безладність його чомусь зробилась ще більше помітною.

— Значить, не знаєте.

— Це ціка-аво! скрикнув Мирон.

— Але з приводу чого ж пояснення? Невже з приводу Ко-о-лі?

Дара строгим, слідкуючим поглядом дивилась на його.

— Взагалі, з приводу всього... всіх ваших ідей, пропаганди...

Тарас підняв голову й звернувся до Мирона:

— Так, це ви... вірно!... Це може бути... Це один з родів автосугестії... Хм!... Це ви почасти вірно...

І Мирон, і Дара подивилися на його з здивованням.

— Ви це про що? — спитав Мирон.

— Про те, що ви сказали... Але це не завжди удається... не завжди. О, коли б то можна було внушити собі все, що схочеш!...

Раптом, помітивши здивовані, пильні погляди їх, засоромився, винувато забурмотів щось і почав шукати кашкета, якого весь час сам люто мняв руками. Помітивши й це, підвівся й почав прощатись.

Тоді Дара спокійно, неначе мала на це право, взяла його за руку вище ліктя, посадила знову на канапу й сказала:

— Сідайте й сидіть. Вам погано сьогодня. Зараз разом підемо.

Він покірливо сів, втер чоло й з сумом згодився:

— Так, сьогодня погано... Хмари ці... Коли от так хмари, важкі мені страшенно не добре... Важко, душно і от тут — показав він на нижню частину грудей — душить... Але це нічого... Ви балакайте, — вже проходить...

Дара ще трохи мовчки подивилася на його й повернулася до Мирона.

— Так... З приводу всього...

Одвернувся й Мирон, що пильно розглядав Тараса. Посміхнувся та обома руками підняв вуса до гори.

— Це ціка-а-во... Але чому ж тепер? Вони ж і раніще зна-ли ці іде-еї.

Він надув щоки й уважно скоса зиркнув на Дару.

— Вони кажуть, що тепер це тому, що ваші ідеї..., що ви починаєте розповсюджувати ваші ідеї серед робітників та молоді... І з'являються результати. От і з Кольою та... інші... Взагалі, хотять вияснити це питання про організацію простітуток, вільне хождіння в публичні доми та инше... Коли б це торкалося самого вас тільки тоді б їм не було ніякого діла, але ви агітуєте й серед робітників...

— Я це підтверджую! — голосно скрикнув Тарас.

Мирон подивився на його, нічого не сказав і звернувся до Дари.

— Це цікаво... А цей Ко-о-ля... Він як, — просто пішов в публичний дім, чи з пропагандою?

— Каже, що з пропагандою...

Мирон весело засміявся.

— Це до..обре... Я задово-о— лений.

— І тим, що він заразився, також задоволені? — не піднімаючи голови, знову несподівано буркнув Тарас.

Мирон ще раз уважно подивився на його.

— Ну, це непре-ємно... Але не так важно... Таким чи-ном, бу-у-де суд... Я задово-олений. Це занятно.

Дара не зводила з його допитливих, суворих очей.

Мирон, здавалось, був щиро вдоволений. Посміхався всім обличчям і в очах йому миготіло щось веселе, смішливе. І коли він так посміхався, лице ставало якимось иншим, мяким, простим, притягуючим до себе з дивною силою.

І раптом він підняв вуса до гори й наче проспівав:

— До-б-бре... Значить ви прийшли попереди-и-ти мене?

Дара злегка почервоніла.

— Так, коли хочете... Мені здавалося, що недобре нападати на непідготовленого. Для самого себе недобре, наче крадеш... А вони хотять зненацька... Тому, здається, і Віра не казала. Я з тим не згоджувалася заявила, що беру на себе передати вам запрошення, а разом з тим розповісти про цілі його... От і все... Зібрання завтра. У нас.

— Д-о-бре... А Ко-ля як себе почуває? Я ж уже тижнів зо два як нікого з вас не бачив.

— Коля нічого... Задирокуватий і нічого не боїться.

— Ви, здається, цього не похваля-аєте?

Дара неначе не чула, — повернулася до Тараса й сказала:

— Ходім?

Мирон посміхнувся, а Тарас зашамотався, знайшов у себе в руках кашкета й підвівся.

Але вийти їм не вдалося.

— Почувся грюкіт виходних дверей чиїсь кроки в коридорчику, й двері до Мирона без стукоту розчинилися. На порозі з'явилася Маруся, сестра Миронова. Дара бачила її разів зо два здалека. Тарас же зовсім не бачив, але кожен зараз же, не знаючи навіть, що це сестра Миронова, вгадав би це по подібности їхніх обличь. Така сама вугластість, тільки змягчена у Марусі, тіж широкі тверді губи, та ж сама смуглявість та очі, — у Марусі гарніші та одкритіщі.

Вона спинилася на порозі, озирнула усіх чудним, швидким поглядом, раптом безжурним рухом, одкинула капелюха назад і ступила в кімнату. Одягнена вона була чепурно, навіть з смаком. Гарна, міцно збудована, злегка плескувата постать її похитувалась, очі занадто блестіли, під вилицями горів румьянець.

Дара, що одійшла вже від столу, знову підійшла до його й вперлася, як раніще, неначе готувалася дивитись на щось.

Промінь на стіні давно погас, присмерки повзли з кутків.

Тарас також одійшов до канапи.

— А! Мару-усе! — весело сказав Мирон. — А я чекаю на тебе ще з учорашнього ве-е-чора... А двері треба зачини-и-ти...

Маруся покірно зачинила двері й попрямувала до Дари. Спинившися недалеко від неї, вона посміхнулась, хитнула на Мирона головою й заговорила:

— Чекає... І нікакіх сібє. Драстуйте. А це ваш дружок? — показала вона на Тараса, хитнувши головою. —Ну, драстуйте й вам.. Чого конфузитесь? Загуляла я, Ронька... І додому ночувать не прийшла...

— Ба-а-чу...— посміхнувся Мирон.

І Дара, і Тарас з того моменту, як увійшла Маруся уважно слідкували за ним.

— Бачиш? А коли бачиш, радій... Чого ж гості твої не сідають? Пошли за полбутилкою та закусочки... Випьєте? — звернулася вона до Дари.

— Ні, я не пью, — спокійно посміхнулась Дара.

— Правда, з благородних не пьють, — зневажливо згодилась Маруся й умостиласьна канапі, витягнувши ноги в черевиках з лякованими носками.

— Зморилася я здорово... Та сідайте, чого стоїте ? — потягла вона за рукав Тараса й примусила його сісти поруч з собою. Той з ніяковостю посміхався.

— Знаєш, з ким гуляла? — недбало раптом звернулась до Мирона.

— Ні, не зна-а-ю...

Маруся на мент спинила на йому очі, чудно посміхнулась і казала далі:

— З твоїм приятелем... рмолкиним. На двадцять два карбованця нагуляла у Петрушенка. Та каталися ще... А потім спати до його. Десять карбованчиків від його всеж-таки заробила ...

Мирон швидко пробіг очима по Дарі та Тарасові. Тарас зніяковів, а Дара дивилася просто на Мирона.

— Не віриш, може? Хочеш, покажу?

— Ні, ві-і-рю...

— Віриш? Хм!.. Ну, добре... рмолкина знаєте? — раптом повернулася до Дари. Та подивилась на неї й тихо сказала:

— Ні, не знаю.

— Як? рмолкина не знаєте?! Та з ваших же! Сіціліст!

Мирон з усміхом дивився на сестру. Вона вміла правильно вимовляти це слово, і взагалі чисто, балакала й по українськи, і по-руськи, колиж вживала жаргон, то тільки жартом. Але тепер вона не посміхалась і, очевидно, хотіла, щоб слова її було принято яко мога серйозніще.

— Не чула... — потупилася Дара.

Маруся навіть образилась.

— Ну, от, не чули! Він же, кажуть, з головних у вас. Муженька вашого знає. Сміявся з його страх... Називав його якось так... Не згадаю. Елейний, чи що... Чому він його так називав? Га, Мироне?

— Не зна-а-ю...

— Не знаєш? Хм! Ти не знаєш... Він у мене все знає, — раптом обернулася вона до Дари; та підняла голову й дивилась на неї. — Все як є! Навіть те чого нема. І мене хоче навчить, щоб і я знала. Еографію вчимо. Як же. В фершалки мене готує. Он і книжки усі...

Хитнула головою на етажерку й подивилась на Мирона.

— Може, неправду кажу? Чого смієшся?

В голосі її почулось глухе роздратування.

— Пра-а-вду, правду... Тільки роздягтись би треба.

— Без тебе роздягнемось! А може й не роздягнемось, а підемо знову. Що ти мені зробиш?

— Нічого-о...

— Дозволяєш?

Мирон посміхнувся.

— Дозволя-я-ю ...

Маруся спинила на йому злий погляд, потім різко повернулася до Дари.

— Чули? Все дозволяє... Любезний... І ви гадаєте, це правда?! Гадаєте, що сміється це він од серця? Бреше, все бреше, з початку до кінця! Я ж його знаю... Та чого дивишся на мене! Вперше такою бачиш? Не вперше, не удавай, брат, не обдуриш. Знаємо вас. І завтра, і післязавтра піду, і продаватиму себе. А ти он там сиди та рисуй. Ночі сидить, як проклятий, рисує чертежі якісь, ледве по копійці за лист получає, а туди ж форс показати хоче. Брешеш, не піддуриш, бачили! "Ти, каже, для мене і тепер така сама сестра, як і раніще була, і все одно, що всяка инша професія: чи доктор, чи столяр, чи носильщик. Служиш, мовляв, також людям; тільки дурні, мовляв, не розуміють нічого цього." А він, мовляв, розумніщий за всіх і зрозумів. Але в модіски

мене все ж умістив. Ні, жартуєш: все одно що шлюха, що модіска? Ну, дак не желаю модіскою бути, желаю шлюхою. Взяла тай пішла знову у дім. На, получай, Наташа, своє щастя, як так. Не сподобалось: знову взяв, в другий город перевіз. Кватиру з двох кімнат от наняв, небель купив. Будемо жити, мовляв, удвох.

— Годі, Марусе... — не усміхаючися на цей раз втомлено сказав Мирон. — Нам побалакати треба.

Маруся з жвавостю обернулася до його. Його тон неначе підбадьорив її.

— Годі? А чому? Я також побалакати желаю. Ти встигнеш ще, ти у мене балакун добрий, набалакаєшся. Куди поспішать? Гості підождуть я їм ще де-що скажу... Вас я вже давненько збіраюся зустріти, — звернулась вона знову до Дари. — Чогось то він занадто часто питає, чи не заходили ви... І справи неначе ніякої.

І Миром мигцем глянув на сестру й раптом жорстко, різко, неначе одриваючи слова, промовив:

— Годі, Марусе. Вигадувать починаєш. Виспатись треба. Зайве все це. Годі.

— А-а! — злорадо скрикнула Маруся, неначе тільки й ждала цього... — "Годі!" Зачепило таки? Шлюсі, мовляв, не можна торкатись таких предметів!...

— Дурниці говориш. Нудно. Ішла б спати краще.

— Ні, не крути! Спати я не піду, чуєш? Не піду я спати! Гулять піду, до Ермолкина, Іванченка... Вони кращі за тебе... Так, кращі, щоб ти знав! Вони мене хоч і шлюхою, звуть так, просто, у вічі, гроші платять, а ти... там у себе в душі... а тут усмішечки строїш, з доктором рівняєш, наукам

вчиш. Гордость свою замазуєш. Що? От в душі соромишся зараз перед цими (вона тикнула пальцям у бік Дари) за разговор мій і за всю мене, а дурня строїш. Думаєш, коли смієшся, то й добре? Слабо твоє діло, все бачу! Думаєш, не бачу? Думаєш, не знаю, як корчить тебе там у середині? Знаю, хоч ти й скритний. Та не дивися ти на мене таким сиротою казанською! Соромно? Так жени мене, бий, шпурляй мене ногою, чого стоїш?

— Годі, Марусе, не треба. Зайве все це,— тихо й серйозно сказав Мирон.

— Що зайве? — грубо крикнула вона.

— Все це, і слова твої і... твоє страждання. Навіщо? Не треба. Та ще при сторонніх.

— А-а! — ущіпливо посміхнулася вона. — От так би давно казав! От це діло... От це...

— Ходімте, Тарасе — раптом рушила до дверей Дара.— А ви, Мироне, вибачте.

Тарас помалу підвівся, потер рукою чоло й одяг кашкета.

Підвелася й Маруся.

— Ні, стійте! Підождіть. Він сказав таки своє слово! Я тільки цього й ждала. Я давно цього хотіла. Цього гніву, в гніві комедії ламати не так-то... Стій, тепер кажи, нащо брав мене звідти? З дому? Нащо? Я прохала тебе? Прохала, кажи? Ні, кажи, я прохала тебе?!

Вона все більш та більш хвилювалась; щоки вже гарячково горіли, очи страшенно, неприродно блестіли.

Мирон чудним, глибоким поглядом дивився на неї. І були в цьому погляді і сум, і біль, і туга.

— Одповідай же, нащо?

— Хіба тобі добре було там? — зтиха спитав він.

— А тут, ти гадаєш, мені добре?

— Невже гірше?

Маруся чомусь ще більше розсердилась.

— Та ти не крути! Я тебе не питаю, де мені краще, чи де гірше. Я тебе питаю, нащо ти мене брав звідти?

— Щоб тобі краще було.

— А тобі все одно, чи шлюха твоя, сестра чи доктор ?

— Все одно.

— І ти перед ким вгодно, у всякому місці назвеш мене сестрою, таку, яка я є?

— Назву.

Маруся непорушно дивилася в його тихе лице.

Відхитнулася, швидко обернулась до Дари й шопотом кинула:

— Чули?

І зараз же знову повернулася вся до Мирона, стиснула кулаки й з ненавистю засичала:

— Ну? І ти не падлюка після цього? Ні? Ти не гірше всякого Ермолкина? Не вартий ти, щоб плюнути от тут в пику тобі за брехню твою підлу, безмежну!? "Все одно що доктор..." Та де ж це таке вчувано? Кому говориш ти це? Кого обдурити хочеш?! Жалій мене, жалій, коли ти брат мені, але не так же подло. Скажи хоч раз в лице мені, що думаєш... кажи ж! Не муч, кажи, а то я тобі не знаю, що зроблю!

Мирон знову чудно й мовчки глянув на сестру, потім помалу взяв стільця й сів на його, дивлячись у вікно з легенькою посмішкою в задумливому погляді.

— Так ти не хочеш і відповідать?! Не хочеш? Так? Ну, так на ж тобі! Тепер відповіси! І швидко ступивши до його, низько, нахилилась і плюнула просто в лице мокрим густим плювком.

Дара здригнулась, спалахнула, рушила до їх ї спинилась. Тарас зблід увесь, почав часто дихати й скинув для чогось кашкета.

Маруся ж подалася назад і з жахом дивилась в обличчя Миронові широкими напруженими очима.

Мирон в перший момент одсахнувся назад, потім швидко підніс руку до щоки, по якій в білих бульбушках зтікала слина, помалу засунув руку в кишеню, витяг хустку і втер лице. Дивився в землю й важко дихав. Втерши, поклав хустку в кишеню, глянув на застиглу в чеканню Марусю й тихо сказав:

— Без потреби ти це... Але нічого. Все це зрозуміло... Лягти тобі треба...

— Ро-о-ню! — раптом кинулася до його Маруся.

— Ронічку! — і, впавши навколюшки перед ним, обхопила ноги його й конвульсійно цілувала та билась обличчям об їх. Капелюх заважав, чіплявся за руки його й так само конвульсійно дріжав чорним пишним пером

— Ну, Марусе, годі... Дурниця, чого там... залиш... Не треба ...

— Роню! Рідненький! Вбий мене погану, розтопчи! За що я тебе? За що тебе, бідного? Щастя ти ж моє єдине, братику мій! Не треба прощати мені, вижени мене, негідну! Роню мій, Роню!...

Дара озирнулася по кімнаті, знайшла очима на столику біля мольберту карафку з водою та шклянку, налила й піднесла Миронові. Очі їй дивилися строго, губи зблідли від хвилювання, рука з шклянкою тримтіла.

— Дайте їй.

Мирон узяв шклянку, але зараз же віддав назад і нахилившися до ридаючої Марусі, ніжно, як до ображеної дитини, забалакав:

— Годі, Марусінько, годі. Ну, чого там. Ходім до тебе. Га? Ну, ходім, хороша, ходім, годі. Треба заспокоїться, заснути, все це дрібниці й не важно...

Ходім, люба, ходім...

Маруся затихла й почала важко підводитись.

Він поміг їй і, як хвору, притискуючи до себе, помалу повів із хати. На порозі обернувся до Дари.

— Підождіть хвилинку, я зараз.

Дара хитнула головою й одішла до вікна.

Унизу рождалися вогники міста; вгорі, як пьяні, важко ворушились хмари. Дім був пьятиповерховий, стояв на, горі, і видко було з вікна далеку смугу залізниці, вже вкриту ріжнобарвними сигнальовими вогниками.

Тарас ходив по хаті, потираючи лоба, спинявся біля малюнків і зараз же одривався від них, неначе при першому погляді переконувався, що це не те. Закаблуки його чобіт тупотіли якось недоладно та самотно в насталій тиші. Потупотять, потупотять і затихнуть, потім знову раз-два й затихнуть.

З сусідньої кімнати ледве доходив мьягкий барітон Мирона. Уявлялося його чудне затихше обличчя з жорсткими роскудовченими вусами, що схилилось над таким самим смугляви обличчям, темним від підняття та сліз.

Дара глибоко зітхнула. Присмерки повзли сміливіще з кутків.

Скоро голоси зовсім затихли, і в кімнату ввійшов Мирон. Підійшов зараз же до Тараса і звичайним своїм протяжним, ліниво-недбалим голосом сказав:

— Так ми це зро-обимо... Зайдіть цими днями. Це мо-о-жна бу-у-де.

Дара швидко зирнулася на згук його голоса, а Тарас хапливо, винувато забурмотів:

— Еге, еге. Спасибі ... Я зайду.

— Що ж до су-у-ду, — звернувся Мирон до Дари — то я з охо-о-тою. Більш за всіх, звичайно, хвилюється Іона? Достойний поваги молодий чолов—і—к. Він трохи невлучно відповідає. Але це... не важно. І Кисельські за Ко-о-лю, звичайно?

Дара мовчки, пильно дивилась на його.

— До-обре... Ціка-аво... Завтра? Ціж самі збори й про стра-айк? При-й-ду... Трохи, може, спізнюся, але це не ва-ажно...

Дара не зводила з його очей.

— Ви занадто часто вживаєте "це не важно" — несподівано зауважила вона, не перестаючи слідкувати за ним.

— Так? Не помі-ітив. Можливо.

Дара раптом стрепенулася, чудно усміхнулась і голосно сказала:

— А знаєте, шарлатанськи ви добрий актьор, Мироне.

Мирон круто повернувся усім тілом до неї й, мовчки подивився їй в обличчя, — мовчки, глибоко й тихо, як дивився на Марусю. І так само ледве посміхнулися очі його не то від суму, не то від болю. І одійшов до вікна. Подивився в його й голосно зауважив:

— А хма-а-рки збіраються. Буде дощик... Я люблю-ю осінній до-о-щик.

— До побачення! — різко сказала Дара. — Ходімте, Тарасе.

Тарас помалу одяг кашкета, ще раз з під лоба подивився на Мирона і, буркнувши "до побачення", пішов за нею. Мирон ввічливо провів їх і зачинив за ними двері.

II

На вулиці їх зараз же зустрів вітер, котрий неначе давно вже піджидав біля під'їзду, скучив і, як вірний пес, в буйному захваті кинувся на їх.

По брудно-сірому небі над містом повзли незграбні хмари, неначе велетенські кішки й зловістно терлися грудьми об дахи будинків та вершки тополів.

Засвічувались ліхтарі.

Був той час, коли всі поспішають додому, до лямп, а на вулицях незримим легким павутинням плине смуток і, прилипаючи до серця, викликає в йому щось забуте, жаль за далеким.

Візники сиділи згорбившись, неначе в скорботній задумі; конячинки їхні дивилися в землю непорушно, безнадійно.

Тільки вітер чомусь скаженно радів та зачіпав усіх.

Довго йшли мовчки. Дара притримувала капелюха й задумливо дивилася просто поперед себе. Тарас хмурився, неуважно щулився від вітру та закладав рукив рукави.

— Так! Актьор... — раптом рішуче сказав він.

Дара повернула до його своє обличчя, на якому ще лишалася задума, і вслухалася в слова його.

— Безумовний актьор! — з сердитою глибокою переконанностю повторив Тарас. — Безумовний.

— А що, як ні? — раптом спитала Дара, чудно посміхнуввшися.

— Себ-то як?

— Ну, от так, а що як він не актьор і все це щиро? Га? А ми ж так його образили і я, і сестра, і Віра, і ви, навіть? Га? Бідненький, справді?

Тарас зрозумів жарт і сказав:

— Так, шкода, звичайно, безневинно страждає... Але я б його, власно, не так... Фу, як ці хмари душать мене!.. Ну, наплювать... Нічого... І головне, якесь наївне нахабство: всякому ж видко, ну, простітутка твоя сестра, нещастє, ну чого вже тут? Ні: мені це, мовляв, нічого... Кажуть, він і ходить з нею скрізь, а коли питають, чим займається сестра, одповідає: "зараз нічим, а займалася простітуцією". І нахабно сміється. Знаєте, тут дійсно можна в пику плюнути. Якась вже занадто цінічна гордість. Я цього не розумію! Ну, що ти цим хочеш показати? Ну, що? "Моя сестра — простітутка". Ну, для чого ця хвальба?

Дара засміялася.

— А коли се не хвальба й не гордість? Що тоді?

Тарас подивився на неї: чи серйозно вона питає, чи жартує.

— Як не хвальба? А що ж тоді?

— А коли він і справді так думає, що простітуція така ж професія, як і інші? Ну, от уявіть, що він дійсно так думає. Ми ж тоді з вами — смішні та дурненькі? Га? Уявіть, що людина настільки переродилася, що для неї наші поняття про ганебне цілком чужі! Людина з цілком иншої планети? Га?

Тарас все ж таки не міг розібрати, чи жартує вона, чи говорить серйозно. А Дара, притримуючи рукою капелюха та дивлячись з під руки на Тараса, як дивляться на сонце, так само посміхалась і казала далі:

— Ви ж знаєте його "чесність з собою"? Ні? Фе, який же ви! Виходить, ви, дійсно, нічого не розумієте? Чесність з собою, це — нова мораль. Розумієте? Все старе треба відкинути. От тобі життя, дивись, живи, і роби свої власні висновки. Розумієте? власні. Ці висновки, думки доведи до почуття. Коли доведеш, тоді мусить з'явитись вогонь...

Вітер, неначе розсердився за все більш насмішкуватий тон Дари, гнівно налетів на неї й сильно штовхнув своїми мягкими грудьми. Тарас скорцюбився.

— Ух, вітер який! Розумієте: вогонь. А вогонь цей є воля, котра й дає акцію. Чим повніше ви доведете вашу думку до почуття, тим палк буде вогонь. Вогонь цей спалить усі перепони, усі дрібні старі думки, почуття. От як два роди електрики; самі по собі вони ніщо, а з'єднавши маєте силу. От як! Зрозуміли?

— Хм! Щось не дуже, — усміхнувся Тарас.

Дара засміялась.

— Ах, ви чудний! Це ж так просто. Ну, от візьмемо його. Дивіться: пішла сестра в простітутки. Добре. Тут він починає думати: що таке простітуція. Зауважте: відкидає все, що каже мораль. Робить свій висновок: простітуція — звичайна професія. Ви слухаєте?

— Так, так! — швидко відповів Тарас.

— Ну, добре. Звичайна професія. Ще тільки думка. Щоб бути чесним з собою, треба довести до почуття. Доводить. З'являється вогонь. Він спалює всі забобони і людина вже цілком инакше дивиться й робить.

Розумієте? І, звичайно, він уже не розуміє, чому соромно назвати свою сестру простітуткою. А ми — смішні та дурненькі люди — не розуміємо його й глузуємо з його! От бачите, з якою людиною ви познайомились.

— Хм! — пробурмотів Тарас, — таким чином і кожного шпига оправдати можна.

— Звичайно! — підхопила Дара. — От прийдіть ви, наприклад, до висновку, що шпигом бути не ганебно, не неморально, доведіть до почуття висновок, ідіть у шпиги — і він вас навіть похвалить. Хоч, може, на темній вулиці й уколошкає.

— Кажуть, він матір свою отруїв. Також, мабуть, з чесности з собою? — похмуро, злістно кинув Тарас.

— Напевно! От і з матіррю. Вона була цілком недоумна. Розумієте, стара, недоумна, хвора... Ні до чого не здатна, словом. Нікого вже не впізнавала й лише мучилася. Він узяв та й отруїв. Розумієте: довів думку до почуття й отруїв. А от ні ви, ні я цього б не зробили! Зробили б ви це, чи ні? Га?

Тарас злістно посміхнувся.

— Такого суб'єкта, як він, я б, дійсно, отруїв.

— За що ж? — засміялась Дара. Сміх її був якийсь чудний, глибокий, з самого дна грудей, здригуючий. — Ви ж тільки подумайте: Мати лише мучиться, та других мучить. Вона не живе, а страждає. Не видужає. Стара.

— А хто йому сказав, що не видужає?

— Він сам прийшов до цього висновку.

— "Він сам"!

— На підставі слів лікарів...

— Лікарів! Знаємо ми цих лікарів. А лікарі — боги? Сьогодня так думають, а завтра винайшли щось нове, і всі їхні рішення к чорту.

— Тоді Мирон і не вбивав би...

— Як?

— Ах, чудачина! Він же каже, що висновки треба робити з того, що є. А чекати, поки будуть інші висновки він не може. Висновок такий, що мати не видужає, помалу гниє, мучить себе та инших. Щоб не було, як він каже, зайвих мук, він убиває матір. Розумієте: з великої любови вбиває. З чесности з собою. А ми, може теоретично згодимось з цим, а зробити не зробимо. От ми й не чесні з собою, недужі, нецільні. Зрозуміли? А він новий, цільний. Инший! Зрозуміли? От за це його жінки так і люблять. І не дивно. Ми такий народ, що відразу вміємо оцінити...

Тарас з похмурою уважностю подивлявся на Дару.

— Ви це серйозно? — нарешті запитав він.

Дара знову засміялася.

— Звичайно, серйозно! Хиба ж ви самі не бачите? Ну, скажіть, коли б ваша сестра пішла в публічний дім... От уявіть собі це. Як би ви реагували? Га?

Тарас мовчки допитливо бігав по ній очима.

— Ну, дурниці! — раптом обірвала вона сама себе. — Звичайно, жартую все. Годі... Ви краще от що скажіть мені: ваша сестра, Оля, це така худенька дівчина з сірими, великими очима? Вся така ясна, так? Білява, на біржі буває... Розвинена така...

Тарас слухав неуважно.

— Так, сірі... — задумливо вимовив. — Буває... Чи то пак... Еге, сірі... А що?

— Нічого. Вона, значить, близько знайома з Мироном?

Тарас похмуро подивився на Дару.

— Так, вони знайомі.

— Вам це не подобається?

Він одповів не зразу.

— Так, не подобається.

— Чому?

Тарас зщулився й глибше засунув руки в рукава.

— Так.

Замовкли. Вітер лютився, що на його не звертали уваги. Забігав то з одного боку, то з другого, розганявся ззаду й сильно штовхав у спину. Потім затихав, неначе слідкував, що тепер буде. І знову починав лютитись. Тарас раптом визволив руки, поліз у кишеню й витяг записну книжку.

— Як він каже, я забув... — ніяково посміхаючись спитав, не дивлячись на Дару. Вона з здивованням повернула до його обличчя.

— Хто говорить?

— Та Мирон. Чуття до думки?... Чи як?

— А-а! Думку до чуття або навпаки, — це все одно... Аби цільність. Ви що, записати хочете?

— Так, я це...У мене, бачите, буває такий стан, що я все забуваю... Ну, і записую...

Він знову ніяково, винувато усміхнувся і, спинившися під ліхтарем, записав: "Потім обдумать. Мирон: думку до чуття, або навпаки".

Дара мовчки розглядала його своїми великими, строгими очима. А дитячі, безневинні губи ледве розкриті були цікавостю.

Пішли. Вітер, також неначе підглядавши, радісно закрутився круг їх.

Тарас хмарнів все більше та більш.

— Дарьє Михайловно! — раптом брутально сказав.

— Скажіть по правді: ви дуже зневажаєте мене за те, що я живу у Кисельських.

Дара навіть зупинилась.

— Що це вам бог дав?! Звідки ви взяли?

— Ні, ви повинні зневажати мене. Я це розумію й навіть згожуюсь... Мене Аніся иноді навіть впускати не хоче, навіть лютує, що зо мною, як з рівним, а не як з дармоїдом... Проте, дармоїдом напевно, всі вважають, тільки...

— Чекайте! — з легкою усмішкою перебила Дара.

— Одже, ви гадаєте, їдо я так само як і Аніся дивлюся на людей?

— Ах, ні! Що ви! Ні, я зовсім не до того. Я тільки те, що це зрозуміло, коли ви мене зневажаєте. Але даю вам слово... Ні, ви почекайте, даю, вам слово, Дарье Михайловно, і тільки вам та самому собі, більше нікому, даю вам, слово, що це недовго. Мені треба тільки дещо вирішити, вияснити, і кінець. Одну ідею. Тоді инакше... Між иншим, ви не звертайте уваги, що я так швидко та гарячково балакаю. Мені зараз дуже погано. Через пів години буду весь як вата... А зараз... Чи мені так здається, що я швидко?... У мене це буває... Чи від того, що — з вами. Ви — страшенно хороша ,,Дара"... "Дара" дуже гарне імья, мені завжди так хочеться називати вас, але я не смію. У вас коси, як вінки з темно-золотоі пшениці, які, знаєте, плетуть селяне? Особливо коли ви їх над чолом укладаєте. Як корона... Ви не ображаєтесь? Ні?

— Любий, чого ж мені ображатись?

— Ні, инші може б і образились. Негречно, може? Проте, я не знаю. Прості дівчата не образилися б, а... "з благородних", як сказала ця... Маруся, не знаю...

— Та звідки ж ви знаєте, що я "з благородних"? — засміялась Дара.

— А як же?

— Я з таких же простих, як ви, та Маруся. Мій батько був шевцем, дрібним навіть. А що я в пани затесалась, так це випадок. Вчителька одна мене полюбила в гімназію віддала. Ну, й зробилася "благородною".

— Та що ви?! — з надзвичайним здивованням спинився Тарас.

Дара також здивувалась.

— Та чого ви так? Найзвичайнісенька селянка, навіть не міщанка... "З благородних". Ого! — посміхнулась вона. — Послухали б ви, як в гімназії мене атестували: "вулишниця" та "Розбійник Орша", инакше й не звали. "Розбійником Оршею" один кривий столяр мене назвав. Я була, дійсно, розбійник. Завжди з бандою хлопчаків. Неодмінно на чолі. Дівчаток не любила. Всі городи обкрадала. Добра мені "благородна"!

Дара весело засміялась.

— Біла була вся, кучерява, як баран, шалена. Вчителька моя завжди з жахом на мене дивилася. Але любила. Хороша була.

Тарас слухав в якомусь нетерплячому захопленню. Витягав руки з рукавів, знову засовував, хвилювався. Нарешті, не витримав:

— Але дозвольте ж, дозвольте! Господи! А я вас увесь час вважав панію... Ви з таким смаком одягаєтесь, така... Ах ти ж Боже мій! От тож-то бачу, що ви така страшенно проста, весела... І потім, знаєте, — у вас є один рух, знаєте, такий загонистий, широкий... і слова, прості цілком. Але це, може, і нічого не означати, себ-то рухи та слова... Але мене тягло, страшенно тягло до вас... Я, як тільки побачив вас, так одразу й полюбив. Не тому, що ви дуже гарні, хоч може, і це є, але тому, що... Ви смієтесь? Ах, ха-ха-ха, так, так!.. Але ви розумієте, що я сказав "полюбив" не в тому значінню, а душевно. Ет, дурне слово Не люблю цього слова! Просто, як людину... Ну, та ви ж розумієте? Так? Розумієте?

— Та розумію, розумію, комік ви. Тільки не хвилюйтесь так. Щож тут такого надзвичайного ? подумаєш!

— Ні, ні! Це дуже важно, дуже важно! Себ-то для мене, для мене важно... Але як же це я раніще не спитав! Мені навіть і на думку ні разу не прийшло. І дивіться, от я вже зовсім инакше почуваю себе з вами, инакше... Себ-то не зо всіх поглядів, але в тім, що я вже з вами не соромлюся... В хорошему значінню, в хорошому не соромлюся... Ух, як у мене голова горить. Це хмари... Але нічого... Я радий, страшенно радий! Ви знаєте, я до муки соромлюся з інтелігентами. І я зовсім не такий, яким здаюся. Їй-богу! Я наприклад, на самоті з собою, я знаю, що значніщий багатьох з них, розумніщий навіть (я не для похвальби кажу це, їй-богу, а вірно це), а при них роблюся боязким і так по дурному тримаюся, що можна захворіти від сорому. Але, головне, Даро, головне в тому..., що я все-таки в глибіні душі роблюся боязким перед ними, як раб, як нища істота. От в чому подлість! Розумієте: я от розумом розумію, що вони не кращі за мене, що живуть вони, як і всі, а все ж таки десь там я завжди страшенно упадаю перед ними, вважаю їх вищими і надзвичайно цікавлюся, а як вони у себе там ці... благородні, студенти... Розумієте? Спадщина віків, мужик ще в, мені! А я ж...

— От бачите, — раптом перебила Дара, — коли б же ви були чесним з собою, себ-то думку про те, що нічим ви не є нижчий за них, довели до почуття, з'явився б вогонь і тоді не стало б спадщини віків... А то думка недокінчена.

І вона з сумною усмішкою подивилася на його з під руки, що притримувала капелюха.

Тарас недовірчиво глянув на неї.

— Але ви маєте рацію... — раптом додала вона тихо. — Це є... Себ-то не як на вищих, а, дійсно, як на чужих. Це ви вірно...

Вона говорила, якось відразу замислившись. Тарас схвильовано стрепенувся.

— Адже справді? Правда? І ви це помітили? Ну, а ви ж скільки з ними.... І в подруж'ю цілий рік. А і то... Ні, це...

— Тай зрозуміло... Инше життя з дитинства... А це на все життя... Завжди відчуваєш щось нерідне... Ну, а що до дармоїдства, то я в кожному разі не можу судити! — раптом різко й несподівано вихопилось у Дари.

— О, ні, ні! — Навіть з переляком скрикнув Тарас. — З якої речи? Я — це одне, а ви — жінка, товариш, законна...

— Ну, це питання складне. Дармоїд є — кожен, хто на себе не заробляє! Ви зараз... додому, себ-то, до нас чи... куди?

— Ні я... до своїх... Але я вас проведу... Треба піти... Чекають...

Замовкли.

— Вони мене зневажають. Мої... За те, що не живу з ними... І це зрозуміло. Але не можу я... Коли хоч найменший шелест, не можу спати.. Весь здригуюсь, внутренно так, знаєте... і після того серце щемить — щемить... Я певно збожеволію...

— Ну, дурниці! Лікуватись вам треба серйозно.

— Е, лікуватись! Тут он у моїх ціла історія... Ех! Я вам колись, може, розкажу все... І цей Мирон ще... Ух, гидота яка! Ну, хай тільки це трапиться, я з ним побалакаю, я йому покажу ріжні теорії... Я не вимагатиму суду над ним, не по-інтелігенськи, я по-своєму розправлюся з ним, брата покличу. Брат у мене людина брутальна, зла, себ-то,

швидче розлючена, чорносотенець, я з ним в натягнутих відносинах, але проти такого суб'єкта я з чортом увійду в спілку!

— Щож він зробив? Мирон себ-то?

— Ех! Не можу я вам казати... Себ-то, можу, але не хочеться зараз... Може все це так перейде... У мене тут ціла низька ріжних... А скажіть, Вірі дуже подобається Мирон? — раптом випалив Тарас.

Дара здивовано обернулася до його і зараз же лукаво усміхнулась.

— Не знаю... А ви що, ревнуєте дуже?

Тарас в замішанню забув своє питання, але, задавши його, вкінець змішався.

— Ну, що ви... Я тільки так... Мені казали...

Дара засміялась.

— Ну, нічого, нічого. Я нікому не скажу. Тільки самі не показуйте. Недобре, коли инші бачать твоє інтимне...

Тарас не знав, куди подітись, щось комічно бурмотів, з здивованням потискував плечима і, нарешті, попрощавшись, швидко повернув назад.

Дара сміялася.

— Слухайте, але ви ж не образились? — крикнула вона йому вслід.

— Ні, ні! — крикнув і він їй нашвидку обернувшися.

Дара усміхнулась, нахилила проти вітру голову і, притримуючи капелюха, пішла далі.

III

У своїх Тарас лишався не довго. Трапилася одна з тих звичайних сцен, які доводили його до такого підняття, що він ледве не губив притомности. Після сцени наступила ,,вата" — стан повної безсилості та млявої тупости. Здавалось, під череп та в груди хтось напхав вати, і ні одна думка, ні одне почуття не могли поворохнутись. Це був знайомий стан, після якого мусіло знову прийти підняття.

Ледве доплентався Тарас до Кисельських, Анися бурчала, впускаючи його, — він не чув.

В помешканню було тихо та темно. У вітальні на стелі та стінах лежали білі смуги від ліхтарів з вулиці. За вітальнею була "репетиторська", яку займав тепер Тарас. Тут також бліда смуга лежала на стелі та стіні. Тарас любив її. Йому ставало чомусь солодко та тужно, коли він дивився на неї.

Не запалюючи лямпи, він ліг на ліжко і безсило звісив руку. Тихо-тихо. Навіть нагорі не чутно тупотіння ніг, яке завжди так дратувало його. Така тиша бувала иноді в тюрмі.

Раптом далеко десь почулися голоси. Ближче голос Дари. Ще чийсь, чоловічий.

У вітальню з свічкою в руці ввійшла Дара. За нею Сергій. Коси золотою короною лежали над чолом, — високе, опукле, воно було нахмурене; на ніжних дитячих губах не було звичайної пустотливої іронії, — вони були щільно стиснуті, неначе рішилися не випускати з уст того, що ховалося в грудях.

Дара вставила свічку в свічник піаніна, відчинила кришку й почала перегортати ноти.

Сергій став за її стільцем. Блакітні, неначе спухлі очі його в пенсне дивилися сумно та боязко. Дуже широке, розумне чоло вкрилося сіткою зморшок. Це завжди бувало у його, коли він переживав щось неприємне. Звичайно Дара тоді одною рукою брала його за голову, а другою терла зморшки доти, поки тонкі, загострені, сухі губи його не змягчалися усмішкою. Тоді й зморшки розходились.

Стоячи за її спиною, він одною рукою поглажував жовту, подібну до звислої з возу соломи, борідку, а другою все шукав місця на спинці стільця Дари, щоб спертися. Але рука зсковзувала і нарешті зачепила Дару. Дара озирнулась, запитуюче подивилась на Сергія, потім на його руку та знову повернулася до нот.

Сергій зніяковів, заклав руки за спину й заходив по кімнаті. На ногах були широкі штани; груди вузькі, плескуваті, голова велика. Від цього груди та плечи здавалися найтоньшою частиною тіла. Иноді він кахикав, як хворі на груди.

Раптом знову спинився за спиною Дари й тихо, нерішуче сказав:

— Даро... Неможна-ж так...

Дара нетерпляче мовчки перегортала ноти.

— Чого ти шукаєш? Може, я знаю... Даро!

— Ні, ти, не знаєш.

— Даро!

Дара з досадою озирнулась.

— Ну, чого тобі? "Даро, Даро"... Ну, що таке?

— Що з тобою?

— Га?

Знову одвернулась і почала шукати.

— Ага! Е... Що зо мною? — раптом чудно подивилась вона на його — Слухай, я скажу.

І, посміхнувшись, Дара, схилила злегка голову до нот і сильно вдарила по клявишах. Зпід них вихопилися звуки, сміливі, сильні. Вони, як коні; гриви буяють, голови підняті, дзвінко та міцно бьють копита. Дикі коні, вуха притиснули, шарпнулися, витяглись, скажено несуться, летять; грудки землі летять зпід копит.

— Даро!

Згуки, — як вітер; зтомлено дихає, сил більш немає... Блідими устами ніжно цілує сиві колоски, вони томно схиляють голівки й тихо шопочуть про щось темно блакитним василькам.

Вмить вітер шарпнувся. Ні, то не вітер, блідий хтось і лютий. Хапає кривими руками крики з дна серця, шпурляє їх в небо, у землю, у Бога. Тісно йому, душно

йому! Більше мук, більше!

— Даронько!

Несеться потік. Піна, як клоччя, на берег летить. К чорту перепони! Раз, раз! Несеться потік. Дитину схопив, — з берега, — закрутив, змахнув і об скелю, раз! — і нема. Котиться каміння з жахом, велике, безсиле каміння. Грохіт, рев, свист, сиві смуги небо розсікли, небо кроввю налялось...

— Даро!!

Земля здригнулась і тріснула. Кінець. Годі, нічого нема...

Сергій стояв блідий закривленими мукою губами.

Дара різко підвелася, обернулась до його й посміхнулась.

— Гарна річ... Правда?

Ніздрі їй підіймались і опадали. Вона трохи зблідла.

Сергій мовчки одійшов і сів у фотель, схиливши голову на руку.

Дара підійшла до його, тихо погладила по голові й сказала:

— Ну, годі... Важко мені трохи, але це пройде. Не треба так близько до серця приймати все це...

— Але чому важко? — з мукою підняв голову.

— Не знаю... Так... Багато. Дурниці.

Він знову схилився й задумливо, ледве чутно вимовив:

— Змінилася ти останніми часами. Задумуєшся, нервуєшся. Така моя бадьора, ясна... і щось... Не знаю я...

Він замовк. Мовчала й вона, дивлячись у вікно похмурими, суворими очима.

— Даро! — раптом тихо сказав Сергій, не підводячи голови.

Вона мовчки подивилась на його.

— Я цю ніч... спатиму у тебе...

Дара вся стрепенулася.

— Ні! — одрізала різко та злісно.

— Але чому ж?

— Сам знаєш. Покинь.

— Але Даро... Не можна ж так... Ти ж...

— Ні, кажу! Знову будеш хворіти цілий тиждень. Ти й без того тепер кашляєш багато. Це шкодить тобі... А коли це для мене, то... Ну, словом, цього не буде, — от і все. Годі. І крім того, от що ти повинен бути тепер яко мога здоровшим, власно тепер. Чуєш? Ти мусиш, нарешті, покінчити з Мироном! Остаточно розбити, знищить, просто стерти, не лишити каміня на каміні від його теорій. Розумієш? Неодмінно!

— Господи! Та його нищити нема чого, це ж так ясно... "Професійні спілки простітуток!" Хм!... Це ж тільки смішно.

— Ну, не для всіх. Для тебе ясно, для других ні. Треба, щоб для всіх було ясно. Завтра ти повинен все для цього зробити. Чуєш, Сергію, я багато сподіваюся від тебе завтра. Чуєш?

Вона навіть почервоніла. Тонкі ніздрі підіймались і опадали; і коли підіймалися, кінчики їм робилися біліщими.

— Ти дуже хвилюєшся...

— Так, хвилююсь. Хіба-ж... Ну, звичайно, хвилююсь, що ж тут дивного, я не розумію.

— Хіба-ж я кажу, що це дивно? Цілком зрозуміло.

— Що зрозуміло?

Сергій зовсім був здивований.

— Слухай, Даро, я не розумію тебе. Зрозуміло те, що... є причина для твого хвилювання. Цей... чоловік досить надокучив усім та... Крім того, він є просто шкідливий. Нічого нема дивного, що тебе це хвилює...

— До чого ж ці уваги?

— А, Дарусю, ну я сказав так собі. Може на ніздрі твої подивився...

— Ніздрі мої тут ні при чому!

Сергій замовк і сумно дивився собі під ноги.

— Змінилася ти, змінилась...

Він знову помовчав.

— Даро!... Я прийду до тебе...

Дара спалахнула.

— Сергію! коли ти ще... Я тобі сказала: ні. Цього більше у нас не буде, чуєш? Я жертувати твоїм здоровлям не хочу! Не можу, не маю права, соромно, і гидко. І до того... Ну годі. Більш не треба про це балакати. Годі!

В Тарасовій кімнаті щось впало. Обоє повернули туди голови й почали слухати.

— Фе, як це неприємно! — встав Сергій — Він все чув, міг би попередити. Ходім.

І швидко пішов із вітальні.

Дара нахмурилась і помалу рушила до Тарасової кімнати.

Тарас стояв і, очевидячки, чекав на неї. Як тільки вона з'явилася на порозі, він зараз же голосно, чітко й злісно забалакав:

— Так, я все чув! І я — падлюка, я сам знаю. Тим більший падлюка, що ще спочатку хотів встать та зачинити двері... Але не встав і не зачинив. І все, про що ви балакали, чув. Все. І як ви грали і... все. От.

Він страшенно хвилювався.

Дара спочатку спинилась, потім підійшла до його, ласкаво узяла за руку й підвела до ліжка.

— Сядьте й заспокойтеся, Тарасе. Чого вже там, — чули, так чули.

— Але я ж міг би не чути! Я міг двері зачинити...

Він неначе ковтнув щось.

— А ви не зачинили. От і все. В кожному разі хвилюватись так нема чого. Чому лямпи не запалюєте? Все думаєте? Та заспокойтеся, любий, не треба... Трапляється... Тай не знали ви, про що ми будемо балакати.

— Так, я тому спочатку й не зачинив... Я так стомився.... Потім хотів, коли... І не зачинив. Гадав, що вам неприємно буде, що я чув. Думав, підете й не знатимете зовсім... І впав кашкет, на підлогу... І грюкіт. Але я —падлюка.

Дара засміялась.

— Ну, ви, звичайно, зараз же мусите розіпнути себе. Ви таки — фанатик. Я вам казала, що у вас уста фанатика. Ну, тоді. Сідайте, заспокойтеся, засвітіть лямпу, читайте що небудь і не думайте про це. "Це не важно," як каже... наш знайомий. Чому ви так швидко прийшли

від ваших? Та сідайте ж...

— Ні, Даро Михайловно, я не сяду. Я не можу... Дозвольте мені... Проте, коли ви хочете, я сяду. Я можу... Ну, от.

— Чудний ви. Та не сідайте, коли не охота. Я тільки так. Чому так швидко від своїх пішли?

Тарас раптом зірвався з місця, забігав по хаті й потім одразу спинився перед Дарою.

— Даро! У мене е велике прохання до вас. Голос йому був хрипкий, піднятий.

— А, знову горить! — злістно схопив він себе за голову.

— Що горить?

— Мозок. Мозок проклятий. Але плював я. Це всеодно. Я хочу вас прохати. Я тільки що був у своїх. Це страх один. Я більше не можу! Я більше не можу!.. Добре, я вам розскажу.

— Тільки не хвилюйтеся так... Сідайте, спокійно розскажіть все, як слід.

Дара сама сіла на ліжко й повела рукою поруч себе. Але Тарас не звернув уваги.

— Спокійно!... Ха! Ні, я спокійно не можу... Ех, коли б ви знали. Але, справді, залишимо цей тон. Це все того, що мій мозок... Я буду спокійніще. Так, треба спокійно. От в чому річ. Мені треба грошей, багато грошей. Коли я не дістану грошей, Оля піде в содержанки або простітутки. Так, так! Її вигнав хазяїн з майстерні за те, що вона не хоче йти до його в полюбовниці. Брат лютує. Мати переслідує її за атеізм. Тільки що була сцена. Я ледве ножем не вдарив брата. Він хотів, щоб вона після вечері перехрестилась. Вона не хотіла. Батька вони їдять за те, що він парализований і не заробляє. Їдять картоплю, сплять в одній кімнаті, всі п'ятеро... І ви уявіть собі: такий жах, бруд, сморід, тіснота, а останні копійки ідуть на лямпадки, свічки... Боже мій, я не розумію... І разом з тим, разом з тим, слухайте, мати веде переговори з цим Салдієвим, хазяїном майстерні, торгується за Олю, хоче сто, він не згожується. Якийсь кошмар... Оля бьється, як в чаду. Мене прохає. Але що я, гидкий, гнилий, що можу я для неї, бідної моєї, зробити, що?... І знову ж: батька необхідно лічити, і він зможе робить. Мати з піною на устах ні на які лікування не згожується: не можна, мовляв, ламати волю божу: він покарав батька за безбожність, — і треба терпіти. Себ-то, кажу я вам, якийсь страшний чад, хаос, подуріли всі від голоду, одчаю, злости. Господи, коли б я міг видерти серце своє та нагодувати їх, я б... А, та що там казать! А я гнилий, я не можу на ногах триматись иноді... Не можна лікуваться! Ну? Ви бачили таке божевілля? Це — божевілля, сказ. Ні, я не можу більше. Мені все одно, я мушу знайти вихід. Скажіть, Даро, Семен Васильович може позичити мені карбованців з триста?

Дара сиділа, нахиливши голову. Тарас часто дихав, але дивився на неї рішучо, з чеканням.

— Вам неодмінно триста?— тихо спитала вона.

— Так! Себ-то, скільки дасть, все одно, я випрохуватиму по копійці. Я не міг, не хотів прохати, але тепер... Я не можу Олю так... А тут ще з нею ця сволота, цей Мирон. Він її, здається, умовляє іти в простітутки... О, хай тільки!...

— Та що ви?! — швидко підняла голову Дара.

— Здається. Вона не каже, але видко, що не без його впливу.

— Ні, цього не може бути! — рішучо сказала Дара. — Не може! Ні, ні!... Це ви... Але це потім... Зараз... Визнаєте що: підождіть тут, я піду... Але, ні. Ідіть спочатку до Семена Васильовича. Коли невдасться, тоді треба буде инакше...

— Значить ви маєте сумнів? — тихо спитав Тарас.

Дара трохи завагалась. Потім подивилася просто в лице йому й твердо, жорстко сказала:

— От що я вам скажу, Тарасе, я не певна. Себ-то, я не знаю. Можливо, що й дасть. Але от що зауважте: як тільки почне балакати, слідкуйте: коли з першого ж натяку згодиться й дуже охоче, і братиме за талію, дуже ввічливим буде, тоді, значить, не дасть. Це вже відомо. А коли почне хмуритись та розпитувати, — дасть. Але останнє дуже рідко буває з ним.

— Значить, я йому повинен все росказати? — глухо запитав Тарас.

— Так... Але не все... Про сестру не треба. Ну, ідіть. А я піду до Віри та Сергія. Вірі сказати можна?

— Можна, — тихо, ледве чутно відповів він.

— Ну, так ідіть. Швидче. Та не треба так хвилюватись і впадати в одчай. Все обійдеться. Ідіть, хороший, та бажаю вам успіху.

Тарас помалу пішов з кімнати, нахиливши голову та тручи правого виска. В лівій руці був кашкет. Дара помітила його, обережно взяла з рук та кинула на ліжко. Тарас розгублено, не розуміючи, подивився на Дару, але вона зараз же легенько штовхнула його й сказала:

— Нічого, це я кашкета. Ідіть.

— А, так, кашкета. А ви до Віри?

— Так...

Тарас пішов далі. В передпокою спинився. Праворуч були двері в кімнату Сергія, ліворуч — до кабінету Семена Васильовича. Тарас зробив декільки кроків, знову спинився й довго стояв непорушне, нахиливши голову, неначе щось обмірковуючи. В кімнаті у Сергія рипнув стілець. Тарас злякано зкиннувся, швидко підійшов до дверей кабінету та з одчаєм постукав.

— Ввійдіть! — ледве чутно сказав голос з середини.

Тарас увійшов. І зараз же в вічі йому кинулося жовте, напів освітлене з-під зеленого абажура лице з вичикуюче упертими в його очима. Великий різний стіл до писання був освітлений, але горішня частина кабінету дрімала в півтьмі.

Семен Васильович впізнав Тараса, швиденько підвівся й зашамотався. Він мав таку саму борідку, як і Сергій, але вона подібна була до сіна, що пожовкло від непогоди. Він був лисий і лисину марно приховував сивим рідким та довгим волоссям з висків. Сам низенький та прудкий. Погляд ласкавий, розумний.

— Маю до вас справу, Семене Васильовичу, — зараз же хрипко й одривчасто почав Тарас.

— Прошу, прошу!.. з охотою...

"Згожується", тоскно подумав Тарас.

— Велика справа? Чого ви такий блідий? Га? Лікуєте нерви? Треба лікувати, треба лікувати...

— Я хотів прохати вас... Чи не могли б ви дати мені в позичку... триста карбованців... У мене...

— Триста карбованців? Чому ж!.. Можна, можна... з охотою. Дуже охоче. Сума трохи того... але можна буде. Вам конче треба?

,,Не дасть", вже цілком упав духом Тарас, але все-таки слідкував, чи не полізе в кишенню за портфелем, або чи не виявить якось инакше своєї згоди. Але той стояв, заклавши руки в кишені, й дуже серйозно, ласкаво, охоче говорив:

— Можна, можна. З великою охотою...

— Я вам поверну яко мога швидче, — бігаючи очима повз Семена Васильовича, понуро почав знов Тарас. — У, мене дуже погані об...

— А, голубе, не треба. Звичайно, повернете. Вам зараз?

— Так, я дуже...

— Хм! Що ж ми зробимо? Бачите, голубе, у мене зараз як раз... Так неприємно склалося... Хм! Зараз у мене, вийшли великі видатки... А дядюшки все не везуть аренди. Біда з ними! Все надіються на "уравнітельне землепользованння" або навіть на соціалізацію... Уявіть собі, до сього часу!.. Але, нічого, — він привітно взяв Тараса вище ліктя, — ми це улаштуємо. Ви трохи підождіть, а я пошукаю, і ми це улаштуємо. Та чого ви такий блідий? — і Семен Васильович навіть злегка обняв Тараса, з співчуттям заглянувши йому в вічі.

— Треба лікуватись, голубчику, лікуватись. Неврастенія — це, погана річ. Так ви навідайтеся, ми це улаштуємо. Добре?

— Добре... Я це... До побачення!

Тарас вахлайкувато уклонився й пішов з кабінету. Семен Васильович ґречно провів його аж до самих дверей.

В Тарасовій кімнаті сиділи Віра та Дара. На столі горіла вже лямпа.

Віра була дуже схвильована й гарячкове казала щось Дарі. Дара слухала уважно, суворо похмуривши брови.

Коли увійшов Тарас, обидві з чеканням подивились на його.

— Ну? — нетерпляче спитала Віра.

— Нема. Обіцяв цими днями...Господи! — раптом схопився він за голову. — Який же я ідіот, йолоп! Який йолоп! "Триста карбованців". Неначе три копійки. Як він повинен глузувати з мене, як він повинен глузувати! Ох, як мені соромно!

Віра почервоніла.

— Ну, чого ж соромно? Чого соромно? — якось винувато заспішила вона. — Ніякого сорому нема. І глузувати він не буде. Це він так... Він дасть. Ми з Сергієм ще побалакаємо з ним. Недобре, що ви пішли, треба було не так. Але це нічого... Ми це...

Дара раптово підвелась і, звернувшись до Тараса, суворо сказала:

— Я особисто, Тарасе, нічим вам допомогти не можу. Чуєте? У мене нема ні копійки. Робіть як знаєте.

І, повернувшись, швидко пішла з хати. Тарас неуважно подивився їй у слід.

— Вона посварилася з Сергієм, — знову заспішила Віра. — Не звертайте уваги, вона чудачка, у їх це завжди з грошима. Заспокойтеся, Тарасе, любий, хороший, заспокойтеся, ми все зробимо... Сідайте... Сюди...

Тарас машинально сів. Віра умостилась поруч з ним і, взявши його руку, почала з винуватим та пекучим жалем гладити її. Тарас одняв руку. Віра, заглядаючи йому в вічі, знову взяла її.

— Не треба! — з мукою кинув він.

— Ні, треба. Я так хочу... Бач, який неслухняний зробився. Сидіть тихо!

А сама в той же час непокійно, винувато заглядала йому в очі.

Тарас скоса подивився на неї й криво посміхнувся.

— Чого смієтесь?

— Так ...

— Ну, чого?

— Не скажу. А проте... Я сміюся того, що вам треба, щоб я... Щоб бачити, мене нещасненьким.. Тоді ви... хороша зо мною. Вам би треба знайти собі якусь паршивеньку собачку. Чим поганіше та нещасніше, тим більше любити та жаліти будете. Головне — жаліти. Але я вам заявляю...

— Це — неправда, — тихо та ніяково сказала Віра, випускаючи його руку.

— Ні, це — правда! — різко, навіть злістно спалахнув Тарас. — Правда! І ви самі знаєте, що це правда. Так, так! Коли я був у тюрмі, нещасненький, ви... Е, чого там! ви майже кохали мене. А вийшов і... Та стійте! Я знаю, знаю, що ні про яке кохання й мови не може

бути, куди там! Хіба я сам не розумію? Якийсь нещасний друкарський складач і дочка поміщика, інтелігентка.

— Тарасе! — схопилася Віра, блиснувши, очима. — Коли ви ще раз мені скажете про це, про робітників та інтелігентів, я з вами... я з вами балакати більше не буду! Не в тому річ, як що хочете знати! Зовсім не в тому!

— А в чому? — з злостю подивився на неї з низу в гору Тарас. — Що "коліна, як у коника".?

— Які коліна?

— Які? ви забули? Хм! А памьятаєте, в той день, як я вийшов, з тюрми, я сидів у вас у кімнаті, ви подивилися на мої коліна й сказали: "які у вас худі коліна, як у коника!" Памьятаєте? Ну, я в усякому разі, дуже добре памьятаю.

Віра почервоніла.

— Що ж з того? — здивовано вимовила вона.

— Нічого! Тільки те, що все діло в моїх худих колінах та... Ну, словом, тілом я не вдався. От і все. А душа ... Це...

— Тарасе! — з гнівом, швидко перервала його Віра. — Не смійте говорити далі! В противному разі... І запамьятайте раз на завжди: мені гидкі, чуєте, гидкі до жаху ці ваші так звані реальні відносини, це тіло ваше. Я вважаю це пониженням людини. Пониженням! Чуєте? Коли ж я сказала про коліна, то просто так, а не тому, що до вас не почуваю такого кохання. Ні до кого у мене нема та й не буде його! От в чому діло, коли хочете знати. Ваші ж... ваше ж бажання поясняти все тілесними причинами мені страшенно не подобається. От чому я вам казала про несхожість наших душ.

— Несхожість душ? — глухо перепитав Тарас.

— Так. Але... мене до вас тягне щось... Я не знаю, що. У вас є щось хороше...

— Е! — підвівся Тарас — Покиньмо ці милостиньки з жалю... Все одно...

Він шукав щось очима. Побачивши, що кашкет на ліжку, він узяв його, одягнув і пішов до дверей.

— Куди ж ви? — здивувалась Віра. — Тарасе!

— А вам чого? — брутально кинув Тарас, напів озирнувшись. — Піду куди схочу.

— Але зараз прийде Сергій. Ми мусимо побалакати, Тарасе!

— Не треба. Нічого мені не треба! Прощайте.

Але Віра підбігла схопила його за рукав.

— Почекайте. Не ходіть. Я вас прошу... Дуже прошу, лишіться. Нікуди не треба йти. Мені дуже боляче. Ви не вірите? Недобре ви посміхаєтесь, але все одно. Мені страшенно боляче, я готова зараз впасти перед вами навколюшки й цілувати ці самі ваші коліна. Хочете?

Вона була дуже бліда. Тіни під вилицями зробилися глибшими й по їх бігли у низ струйки, від чого лице, здавалось, миготіло; дихала часто та важко.

Тарас з здивованням подивився на неї своїм похмурим, здригуючим поглядом і нерішуче спинився.

— Не ходіть. Ідіть сюди... Сідайте. Ну, я вас прошу, сідайте. Скиньте капелюха. Дайте його сюди...

— Не дам.

— Дайте, я вам кажу! Дайте кашкета. Боже, що ви

зо мною робите! Та не посміхайтеся так боляче. Покиньте... Ви — змучений. У вас страшний вигляд. Я вас прошу, дайте ж мені кашкета.

І несподівано схопивши його за руку, притиснула до уст своїх і заридала, цілуючи та стискуючи її.

— Віро!... Віро! — злякано забормотів Тарас, сам ледве не плачучи та видираючи руку.

— Ні, ні. Сидіть, сидіть...

Тарас раптом з силою видер руку й трусячись весь, устав.

— Не треба Чуєте! Не треба мені! Я вас не розумію... І... Е, к чорту все та й край!

І, кинувшись з хати, вибіг у вітальню. Назустріч йому швидко йшов Сергій.

Ви куди? Тарасе! В чому діло? Ходім, я хочу з вами...

— Тарас напів обернувся.

— Нічого мені не треба! Нічого! Чуєте? Нічоговід вас не хочу!.. Я сам... Обійдуся... Годі. Старцям...Не треба!

І знов кинувся вперед, зачепився в дверях у їдальню, чимсь грюкнув, з грюкотом вилетів у коридорчик і зник по чорному ходові.

Сергій ошелешено, мовчки дивився йому вслід. В руці він тримав декільки кредиток.

У кімнаті в Тараса було тихо.

IV

Мирон обережно, силкуючись не гомоніти, натяг на себе пальто й хотів вийти, але в цей час з Марусиної кімнати почулося:

— Ти вже йдеш, Мироне?

Мирон зупинився.

— Ні-і, я зараз прийду-у. Ти можеш ще спа-а-ти!

— Я давно вже встала. Яка година?

— Девьять.

Мирон очикуюче подивився на двері, послухав. Потім одяг капелюха й вийшов.

Хвилин за пьятнадцать він повернувся й постукав до Марусі.

— Та входь, чого там! — мляво обізвалась вона.

Мирон, не роздягаючись, увішов. Маруся сиділа на ліжку, спершися ліктем об стіл та поклавши голову на руку. Обличчя було стомлене, сіре, під очима жовто-сині круги. Губи, видко, що хвилини сохли, бо вона часто облизувала їх. Дивилася вона у вікно кудись у далечінь, повз море дахів та димарів. Небо все так само було вкрите хмарами, то темними, то сірими. Вони, також неначе на похмілля, стомлено, неохоче, ледве посуваючись, налізали одна на одну.

— Я, Марусю, зараз піду-у, — почав Мирон, — і до вечера, мабуть, не прийду-у... Так от я тобі на сніданок купи-ив оселедчи-ика та о-от...

Він витяг з кишені невеличку пляшку ,,монополькн".

— Освіжи-и-тись...А обі-ід ти сама собі улаштуєш. І не тре-е-ба соромитись. Гроші є у тебе на обід?

— Є, — хмуро кинула Маруся. — Учорашні. Десять карбованців...

— Ну, це ж не твої гроші.

Маруся здивовано повернула до його голову.

— Не мої? А чиї ж?

— Єрмо-олкина. Ти ж помилко-ово взяла їх?

— Як помилково?

— Ти ж не за для грошей ґуля-я-ла? А для того, щоб розва-житись... Тре-е-ба віддати...

Маруся довго та пильно дивилась на його. Мирон з посмішкою чекав. Зеленкуваті з жовтими іскорками очі його слідкували за Марусею.

— А як за для грошей? Звідки знаєш?

— Ну, тоді, звичайно, твої-ї... Тільки... ми ще не потребу-у-ємо поки що.

— А коли б потребували, тоді, може, сам послав би?

Мирон добродушно засміявся.

— Ач, хи-и-тра яка-а!... Ти ж знаєш, що не посла-ав би...

— Чому?

Обличчя Марусине було все так само похмурим, сірим та стомленим. І питала вона якось рівно, неначе для процеса розмови. Скоса поглядала на "монопольку".

— Ну, що ж, Мару-у-сю, відд-ати Єрмо-о-лкину?

Вона раптом глибоко зітхнула.

— Як знаєш... Тільки от що... — її неначе щось шарпнуло.— Оддаси чи не оддаси, це тепер мені байдуже. Я сьогодня іду знову у... дім. Ще позавчора зустрілася з одною старою приятелькою... Вона тут зараз. Кличе. Піду...

Мирон зробився серйозним. Пильно дивився на сестру.

— Для чого ж ти пійдеш? — тихо спитав.

— Так... Хочу... Для того й піду

— Нудно зо мною?

— Та тобі чого? — злістно глянула вона на брата. — Чи не все одно?

Мирон, мовчки, серйозно все дивився на неї. Знову в очах йому з'явилось щось тоскне. Він озирнувся навкруги, помалу взяв стільця й сів.

Маруся гидливо скривилася.

— Е, разговор буде... Надокучило...

— Ні, разговору не буде... — тихо сказав Мирон, задумливо дивлячись у вікно. — Разгово-о-ру не буде.

Він помовчав. Потім повернувся до неї обличчям і чи то з цікавостю, чи то з сумом спитав:

— Скажи мені ясно: чому ти хочеш пійти туди?

Маруся злістно зірвала з столу руку й спитала в свою чергу:

— А ти мені також скажи ясно: чого ти хочеш, щоб я не йшла туди? Ну?

— Погано тобі там.

Маруся спалахнула.

— Знову?! Але ж ти брешеш! Бо соромно тобі. Бо це ж сором та ганьба! А ти хоч і тягнеш мене, але від гордости кричиш, що ніякого сорому нема, а, мовляв, погано мені там. Та чим мені погано, я тебе питаю? Голодно, холодно мені там? Нудно? Гидко, мерзенно, от що там погано! Зрозумів? Неначе болото ковтаєш день і ніч.

— Так хочеш ще ковтати?

— Еге, хочу. Подобається... Хе!

Мирон мовчки дивився на неї: Маруся дивилась у вікно.

— На що ж робити те, що сама вважаєш поганим? — знову стиха почав він. — От це ж власне й погано. Коли б ти не вважала це ганебним, хиба б я став тебе вдержувати? Іди та роби, що хочеш, аби ти сама вірила, що добре робиш.

Він замовк і поглядав на неї, неначе ждав чогось. Маруся мовчала.

— А коли з тобою ще гидче, ніж там? — раптом кинула, не повертаючись.

Мирон нахилив голову, змів крихти з столу й помалу підвівся.

— Ну, роби, як вважаєш краще. Коли гірше зі мною, іди туди, де краще...

Маруся позирнула до Мирона. Очі їй уважно та винувато спинилися на йому.

— Тоді... прощай! Коли йдеш?

Маруся простягла по столі руку, ніби хотіла спинити його.

— Не сердься, Роню... Не хочу тебе образити... Бачу, що жалієш та любиш мене, але не можу я... Важко мені тут... Кожен дивиться на тебе, як на... пропащу, гидку... Сам же кажеш, що всі на нас так дивляться: або з жалем, або з огидою. Так чого ж більше? А мені з людьми жити...

— Та тобі що, як дивляться інші?! — раптом почервонів увесь Мирон. — Ти як дивишся? Ганебно там, — не роби. Перед собою чиста будь. Вони ж ці люди, не так жили, як ти, значить инакше й думати повинні. Ти ж мучишся більше від того, що сама вважаєш гидким те, що робиш. Не роби. Коли гидко, то хоч умри, але не роби! Або, коли робиш, то роби так, щоб і розум твій оправдав те, що робиш. А на других плюнь, забудь про те, що вони думають. І на мене плюнь: я думаю, що не ганебно, але тяжко. А ти думаєш, що не тяжко, але ганебно. Нащо ж ти хочеш, щоб я думав так, як ти? Роби по своєму!

І знову в очах його за гнівом промайнула цікавість.

Маруся зітхнула.

— Та тому, що не з душі ти всі свої думки говориш, тому й роблю. Ну, годі, Роню, ні до чого ми з тобою не добалакаємось... Не вдержуй мене, не умовляй, пійду я. І тебе стісняти не хочу й сама... Все одно... Хто, раз попав туди, — каюк уже йому. І не пробуй... Не сердься, Роню... Ну, а тепер я випью, все одно вже тепер...

Вона криво посміхнулась, стукнула денцем об долоню й просто з горла почала жадно пити. Очі напів заплющились, широкі губи кругло зморщились, по горлі з булькотінням прокочувалася кулька.

Мирон уважно зтиха дивився на неї.

Маруся одняла пляшку від уст, втерлась рукавом і, посміхнувшись до Мирона, сказала:

— Так... От і за це там не осудять. Всі такі. Ні жалю, ні сорому, — свої.

Подивилась на світло скрізь пляшку, з посмішкою хитнула головою, знову заплющила очі й почала пити. Здавалося, вона хотіла яко мога швидче випити всю пляшку.

Мирон все так само дивився й мовчав.

— От так... — сказала вона. — Так краще, а за горілочку спасибі...

Очі їй зробилися живіщими, обличчя почервоніло та посвіжішало.

— Знаєш, Марусю підожди ще трохи, — раптом зтиха вимовив Мирон.

— Для чого? — насторожилася вона, оглянувши його.

— Так... Поживи, подивись... Завжди встигнеш. Підожди... А коли в чому потреба буде, роби все, що хочеш. Випити хочеться, випий, я ж зрозумію... Мужчини забажаєш, іди, любого вибірай, веди сюди, роби, що хочеш...

Маруся почервоніла, але пильно подивилася на його.

У Мирона неначе усмішка пробігла по лиці. Але він казав далі все так само зтиха, серйозно, трохи сумно:

— Справді, Марусю... Чого перед собою брехати? У тебе вже привичка склалась. З цим нічого не поробиш. Це соромляться признати, але часто ті, яких "рятують" з домів, через це й ідуть назад... Не треба. Нічого злого в цьому нема. Нікому ж лиха від того не буде, що ти приведеш мужчину, сама себе заспокоїш та й йому злого не зробиш...

Маруся не зводила з його очей.

— І це ти від душі говориш? — з захованим обуренням зтиха спитала.

Ще раз легка по смішка про бігла, як миша, по Миронових губах.

— А чого б я брехав?

— І це також добре? Не соромно?

— Та що ж тут соромного?

Маруся злістно посміхнулась.

— Так, звичайно... Для мене що ж тут соромного... Діло звичне... Хм!... Пішла, узяла, привела...

Мирон нахмурився.

— Ні для кого не соромно. Кожна, коли потреба є, хай пійде, візьме та приведе. Чи чоловік, чи жінка, — все одно...

Маруся також гнівно нахмурилася.

— Знаєш, Мироне, не бреши краще! Видко, викрутитись хочеш. Покинь. Сказав, не подумавши, а воно найвірніще й є. Тільки не хочу я ні до кого ходити, ні водити до себе нікого... Самі прийдуть... чи буде потреба, чи ні... А ще кажеш, що не брешеш мені! Та ти ж сам он як дивишся на мене: підеш, приведеш. Небійсь, тій, яку покохав би, не сказав "підеш, приведеш." Своїми руками б задушив від ревнощів та сорому. А я що ж, — "звична"!...

— Ні, і тій би сказав, — помалу вимовив Мирон, дивлячись просто на Марусю. — І сорому в цьому нема, і ревнувати нема чого. Виходить, не зміг я їй дати задоволення, потребність є. Без потреби не підеш шукати в иншому місці.

— А, покинь! — роздратовано одвернулася Маруся. — Годі. Не зрозуміти нам одне одного. Дурна я занадто, як бачу... Прощай. Іди.

Мирон не йшов. Задумливо, прижмуривши очі, дивився він у вікно на ледве помітний рух хмар. Лице зблідло, губи стиснулись в криву, застиглу усмішку. Маруся також дивилась у вікно.

— Так,— раптом глибоко зітхнув Мирон. — Ми не зрозуміємо одне одного...

— Та навряд чи хто инший тебе зрозуміє... — похмуро та насмішкувато кинула Маруся. — Пошукати прийдеться...

— А все ж таки підожди, Марусю. Га? — тихо сказав Мирон.— Не йди... Може як небудь уживемось... Тяжко ж там тобі. Га, Марусю?

Маруся мовчала.

— Думай собі по-своєму, я — по-своєму... Навіщо зайві страждання? Правда, Марусік... Ми ж любимо одне одного... Повчишся трохи, екзамен здаси. Разом робити будемо. А там покохаєш когось, родина буде, діти...

Маруся швидко подивилася на його. Почервоніла.

— Розуміється. Це ж тобі потрібніще за все. Подумай. А підеш, швидко не вирвешся й ніколи дітей не матимеш... На що ж це? Га? Адже ж бьється у тебе серце, як уявиш, бьється ж, Марусику? Славетно б зажили... Хоро-о-шими б їх зробили, сильними, чесними... Справді, хороша, не треба цього. Ну, дивись на мене, як на дурня якого, небудь; нехай я брешу тобі навіть, плюнь... Нехай собі чоловік гордість свою хоч брехньою задовольнить. Га, Марусю?

Маруся непокійно заворушилась.

— Іди, Роню... Не треба...

— Справді, хороша... Зоставайся. З людьми тебе хорошими зведу... Упіраєшся ти, а все ж таки нудно все зо мною, та зо мною... От ця... Дара, наприклад. Ти це даремно казала, що я все чекаю на неї. Коли я на неї чекав? Ну та це... От з нею зійдешся. Вона — хороша... І сама мені вона колись казала, що хотіла б ближче зійтися з тобою. Та й з иншими... А не схочеш — не треба. Хочеш, в инше місто переїдемо. Чого там? Будемо жити, робить... Ще як заживемо! Га, Марусю?... Подумай. Зараз не відповідай. Подумай, обміркуй гарненько, а ввечері відповіси... Добре?

Маруся глибоко зітхнула.

— Добре... Подумаю... Не знаю... Але... — вона повернулася до його й мягким, ніжним поглядом обвела всю міцну, костисту постать його.

— Чудний ти все ж таки... Бог тебе знає.

— А ти подумай... Ну, до побачення.

— Прощай...

Мирон озирнув, її уважним поглядом, привітно посміхнувся й вийшов.

V

Мирон зайшов до анархиста й умовився, що той завтра прийде до його в пьять годин. Потім забіг у контору завода, куди постачав чертежі. Була неділя й заняття в конторі не було, але діжурний розповів, що завідуючий конторою збірається одмовити Миронові від роботи "за шкідливий вплив" на робітників та служащих. В чому виявлявся цей вплив, добитись від діжурного він не міг.

По обіді заніс Єрмолкину гроші, вклавши їх у конверт, і передав кватирній хазяйці. І лише на третю годину прийшов до Хведора. На його чекали. Але звичайного галасу та оживлення він на цей раз не приніс з собою. Не підкручував свої вуса з кінського хвосту, чим завжди викликав жіночу половину зборів на дотепні уваги; не ростягав слів, як вередлива дитина й не бігали жваво, швиденько та ласкаво його зеленкуваті очі. Збори ці звичайно призначалось у Хведора й на їх дозволялося кожному робити, що кому до вподоби, тільки не приходити з нелегальщиною. Переважно тут призначалися любовні побачення, співали, гуляли, грали. Інтелігентів закликали зрідка, Мирона ж вважали за "напівінтелігента" тому, що мав роботу на тому ж самому заводі що й Хведір. Але часто

вибухали й теоретичні, суперечки. Тоді Хведір в критичні моменти затягав пісню, і ті, що сперечалися, по-одному приєднувались до його. Сам Хведір був жонатий, великий, жовто-кучерявий, робітник-комітетчик, не погано грав на мандоліні та до пристрасти любив театр. Сьогодня мали обмірковувати питання про організацію артистичного робітничого партійного гуртка. Намічалися вже пьєси для постановки. Чекали тільки на Мирона. Але Мирон, проти свого звичаю поставився без особливого захоплення до проєкту, чим викликав нетерплячу досаду у панночок та розчарованність у ініціаторів. Обмірковувати все ж таки почали. Мирон помалу оживлювався, але несподівано замислювався.

— Товариші! Попрощайтеся з Мироном Антоновичем, — раз навіть гукнула висока Галя з блакитними баньками карих очей. — Очевидно, женитись хоче. Бачите, замислюється...

Мирон усміхнувся. Але скоро попрощався й пішов, покликавшися на нагальну справу.

Було вже годин шість, коли він підходив до рогу Медвідівської та Мало-Переїзжої, де в його було призначено побачення з Олею.

Він одразу ж побачив її. Оля стояла під лихтарем, кутаючись у велику хустку, і поглядала на всі боки. Помітивши його, вона швидко пішла йому на зустріч. Привіталися. Мирон уважно подивився в її обличчя. Оля була в підняттю, трівозі, чогось оглядалася, але неуважно. Очі виглядали з під хустки напружено й дуже блищали. Вона неначе з жадностю схопила Миронову руку й забалакала:

— Ну, добре, що ви прийшли. Добре. Я вже думала, що не прийдете. Ходім далі, в темну вулицю. Мирон приглядався до неї.

— А чому, Олю, хвилюєтесь так? Га?

— Зараз, зараз. Я хочу, вам сьогодня багато сказати... Можна взяти вашу руку? Чому ви так пізно? Ви Тараса бачили?

— Ні. Але що з вами, Олю?

— Зараз, зараз.. Ну добре, слухайте. Насамперед, ви повинні берегтися... Гаврило вчора дуже нахвалявся. Він гадає, що це ви ввесь страйк на заводі організуєте.

— Чим же він нахвалявся?

— Не знаю... Взагалі... Він навіть убити може...

Мирон посміхнувся.

— Ні, ні, Мироне, ви не смійтеся! Їй-богу, ви не смійтеся, я вас дуже прошу...

— Ну, гаразд, гаразд... Це пер-ше... Ну, а дру-у-ге?

— Ні, ви мені повинні обіцяти... Ах, Мироне, обіцяйте мені це! Ви не знаєте...

— Ну, добре, Олю, обіцяю. І спасибі.

— Ну, це... не важно.

І раптом засміялась.

— От і я тепер помітила. Знаєте, Тарас мені учора сказав, що я, як і ви, також часто кажу "це не важно"... Ну, добре. А тепер — Тарас. Мироне Антоновичу! Ви повинні що небудь... Я не знаю але треба якось придивитись за ним!... Він учора прибіг годин в одинадцять, як

божевільний, до нас. Це вдруге, він був уже раз... Таке було!... Прибіг. Ми вже спали. Я, правда, не спала. Ну, це не важно. (От знову!) Блідий увесь, страшний, труситься. Заявив, що до Кисельських більше не піде і з завтрашнього дня шукатиме роботи...

— Що ж у вас таке учора вийшло?

— А!... Все те саме... Схотіли, щоб я перехрестилася після вечері. А я, важко мені було, одмовилась рішучо. Гаврило ледве не побив мене, Тарас з ножем на його... Крик, сльози... Мама лампадку запалила, щоб бог не покарав мене... А! все те саме... Ну, це... Ледве вклали ми його... Він не спав цілу ніч. Я також. Все чула. Зітхав, сопів, вставав, потім знову лягав. Сьогодня вранці, нічого не ївши, заявив, що не достойний їсти і втік. Навіть мама ледве не заплакала, а ви ж знаєте, яка вона сувора... Ну, добре... За нами ніхто не йде? Мені чогось все здається... Ну, добре... Потім по обіді раптом прибіга. Навмисно після обіду, щоб не їсти! Викликав мене у двір... Сам аж хитається... Напевно нічого не їв... Так і виявилось. Раптом почина мене цілувати. Цілує й мовчить. Цілує й мовчить. "Що, кажу, Тарику?" (Ми його так маленьким звали.) "Що?" — кажу. А сама... Ну, це не важно... "Я, каже — падлюка, Олю, ти це знай і запамьятай. Але тебе люблю, хоч і падлюка". Розумієте? "Та чому падлюка?" "Я, каже, неможу робити, я не зможу, я — дохлий, я не повинен жити. Хто не робить, той не повинен жити". Розумієте? Все в такому роді. Я не витримала та заплакала. Боляче ж це! Боже, як боляче! Ну, добре. Почала я його заспокоювати, питати, а він уже й відповідати не може, ослаб увесь і не чує навіть. "Це — вата", каже. Що таке, яка вата? Яка це вата, Мироне? Що це значить?

— Не знаю, — з непорозумінням вимовив Мирон. — Але далі, далі...

— Ну, добре... Повела я його всеж-таки у кімнату. Дала йому картоплі. (Ми тепер все картоплю їмо). Поїв він, з жадностю поїв. "Це, каже, краще за панське." А мати йому все докоряв, що він робити не хоче та живе у Кисельських... Сказав він це й так посміхнувся, що просто серце перевернулося. "Але ви, каже, мамо, не турбуйтеся, гроші

будуть, дістану." Він все про гроші турбується. І так це говорить, що, видко, думка у його якась, є, та, або сам боїться її, або... і сама, їй-богу, не знаю... Може, і сам одганяв, все надіявся на Кисельського, а як той одмовив, так тепер і...

— Чекайте! — живо перебив Мирон. — Як одмовив? Хиба Тарас прохав у його? — Господи! — махнула рукою Оля. —Яка ж я дурна! Найголовніщого не сказала... От що значить... А ви теж... Слухаєте. Учора ж прохав у його. Так той навіть вислухати не хотів і зараз же пообіцяв. Ну, а це вже у їх відомо, коли пообіцяє, значить, не дасть ...

— Умгу-у, — протягнув Мирон. — Так. Ну, тепер зрозуміло. Ну, далі.

Оля швидко обернулася. Але вулиця була невеличка, напів темна, порожня.

— Та чого ви все оглядаєтесь? Га, Олю?

— Нічого... І сама, не знаю... Ну, так от. Про що ж я? Голова у мене болить дуже... Ага! Так от, очевидячки, думка в його б якась і... боюся я, Мироне Антоновичу, недобра думка. Раптом експропріацію задумав? Страшенно боюся... Як не допитувалася, нічого не узнала. Товче одне "гроші будуть" та й, більш нічого. Вже й мама від своїх слів відмовляється, то вона все йому казала: "візьми попрохай грошей у твоїх панів ". Вони тебе, мовляв, заволікли, засадили у тюрму, нехай дають". От такі поняття. А тепер вже й цього не хоче. "Було б здоровья, а гроші будуть". — "Ну, каже, поки грошей не буде й здоровья не буде". От і кажи. Тай справді, де йому робити! Його лічити треба, і його й батька, а чим лічити? Мироне Антоновичу, голубчику побалакайте все-ж таки ви з ним, ви розумний, ви зумієте випитати, умовити... Ради Бога! Він вас не любить, але ви не звертайте уваги, — він не знає вас, по поголосках судить... Ради Бога!

— Хм! — заклопотано протягнув Мирон. — Діло не в тому, що не любить, а в тому, що не скаже нічого. Спробую. Завтра він повинен бачитись у мене з... одною людиною. Мені його треба б побачити. Він буде сьогодня на зібранню у Кисельських, не знаєте?

— Це на суді? — живо спитала Оля. — Буде. Казав, що буде. І за страйк сьогодня рішатимуть. Господи! Як зачинять завод, і ще Гаврило без роботи лишиться... Ну, все одно! Слухайте, Мироне, чи можна мені пійти з вами на суд? Можна? Ой, як би ви, знали, як мені цього хочеться! Просто... Можна, скажіть? Я сидітиму десь у куточку...

Мирон засміявся.

— Хочете подивитись, як мене "ізгоняти" будуть ?

— Як? — злякано скрикнула Оля. — Тарас мені, казав... Але за що ж "ізгоняти"?

— За шкодливий напрям думо-ок... От і з заводу також за це вигнати збіраються. Ну, це не важно... Але піти вам можна... Я гадаю, що це загально доступна розвага...

— Але за що? — широкими очима, все дивилася Оля.

— Не сходимося думками...

— Ну, ні! Вони цього не посміють... Робітники будуть за вас... Обовязково! З якої речі!

Мирон усміхнувся, дивлячись на неї.

— Звичайно! — заспокоюючe підтвердив він — це я жартую. Просто розмова буде... Ходім, послухаєте... Зараз годин сім є?...

Він глянув на годинника.

— Та ще рано...

— Слухайте, Мироне, — раптом иншим тоном сказала Оля. — Чи можна мені зазнайомитись з вашею сестрою?

— З сестрою? Хм!... Це й я не раз думав... І до Хведора хотів затягти її... Не хоче... Нікого не хоче... Але зараз... Знаєте що, ходім, справді, зараз до мене, може з вами й на зібрання вдасться витягти... Справді, вірно! Ходім!

Але Оля якось чудно, одразу задумалася. Потім злякано озирнулась, очевидячки, не чуючи його, міцно притиснулась до його й почала схвильовано дихать.

Мирон здивовано зазирнув в її обличчя.

— Що з вами, Олю? Що з вами?

Оля силкувалась щось сказати й не рішалася. Миронові здалося, що вона зблідла.

— Та що ж з вами, дитинко?

Раптом спинилась, глянула в лице йому великими напруженими очима й сказала:

— Я... рішилась.

— На що рішилися? — спинився також Мирон.

— Я... іду в простітутки.

— Що-о?!

Але одважившись на перше слово, Оля неначе покотилася сама собою далі. Задихуючись, хапаючи Мирона за руку, поспішно, піднято заговорила:

— Так, так! Я рішилась! Я сьогодня після Тараса це вирішила. Не можу більше! Я не можу дивитись. Я мушу... Ви ж нічого? Правда? Та й що тут такого? Я буду так само служити людям, як і всі. Тільки я спочатку до Салдієва... Візьму сто карбованців, віддам нашим, а тоді вже туди. І просто у дім, просто у дім, в самий справжній, де... все це. А може мені й в домі одразу дадуть сто карбованців? Дадуть чи ні? Я гадаю, там не дадуть. Ну, все одно, я спочатку до Салдієва...

Мирон озирнувся, побачив лавочку біля маленьких воріт і мовчки повів туди Олю. — Сідайте... — тихо сказав.

— І заявлю Салдієву, що жити в його не буду, тому що... коли простітутка, то повинна бути справжньою. А сама замовлю визитову картку й надрукую. "Простітутка Ольга Матвієвна Щербина". І нашим пошлю й усім... І зараз же поведу агітацію... там. Там як: усі разом живуть... чи як?

Мирон не зводив з неї очей. Ледве посміхаючись своєю чудною сумною посмішкою, взяв її за руку — рука страшенно холодна була,— й обережно сказав:

— От ви послухайте мене, Олюсю: перш усього посидьте трохи мовчки. Розумієте? От трохи помовчіть, заспокойтесь, а я подумаю. Добре?

— Але чому? Чому?

— Ну, так...

— Підождіть. Ви гадаєте, що я це так з'опалу? Ви це думаєте? Але ж я вам кажу, що вже по обіді це вирішила. Чого ви посміхаєтесь? Не вірите? Я, дійсно, спочатку нічого такого не думала за дім... Я думала тільки, що прийдеться іти до Салдієва. Але сьогодня я рішила просто в дім... Але чого ви посміхаєтесь? Ну, чого? Ви не вірите мені? Ні?

— Ні, Олю, я вірю...

— Ну так чого? Чого? Ви не згодні? Ви ж самі кажете усім, що нічого ганебного... Чи ви тільки — про других, а коли... треба, то ви не згожуєтесь?

— Казав і згожуюсь. І дуже радий, що ви це вирішили... Тільки треба трохи, підождати... Розумієте? Днів зо-два, зо-три...

— Але чому ж? Чому?.

— Кумедна ви, дитинко. Ну, може, що небудь виясниться, може, инше щось придумаємо. Ви ж туди ідете не тому, що подобається, а тому, що нема чим жити. Коли не ганебно, то ще не значить, що добре... Чистити помийні ями не ганебно, але чому, коли можна, не пошукати кращої роботи? Розумієте? Не можна ж так справді... І ніяких Салдієвих вам не треба. Почекать треба ...

— Господи! Який ви! — нетерпляче, тужно скрикнула Оля. — Та я ж за два — три дні, може, вже... Проте, дурниці, я рішуся... Ну, що тут, такого? Що?

— Для вас це великий подвиг, Олю.

— Ну так що? Ну так що? Хіба я не можу піти на подвиг? Ідуть же на каторгу за свої думки, ідуть у тюрми, заслання, чому ж не можна іти в публичний дім? Ганьба? Хвороби? Але чому не можна взяти на себе й ганьбу й хвороби за свої думки? Чим тяжче, тим краще подвиг, хіба ні?

Ви ж самі мені колись казали, що коли б ваша сестра увірувала, ви б самі їй запропонували піти ... Хіба я не вірую?

— Ні... — сумно посміхнувся Мирон.

Оля була вражена.

— Як? Я не вірую?

— Ні, Олю. І ви тим не журіться, це не так швидко робиться...

— Але чому? Чому? Господи! Я ж...

— Та хоч тому, Олю, що вам так важко зараз від одної думки... Почекайте! А потім ви сказали про ганебність. Коли ж ганьба, то... нема того, про що я вам казав. Ви не зрозуміли мене, дитинко. Мені не потрібно, щоб люди думали так, як я. Це неможливо. Вони завжди думатимуть так, як живуть. От і у мене з вами. Я жив так, а ви инакше, і думати ми мусимо по иншому. Це природно. Але я б тільки хотів, щоб у кожного були його думки, чесні й такі продумані, щоб вже ніяких хитаннь не було, тільки дія. Розумієте? А ви от вважаєте це ганебним і все таки хочете робити. Ніколи цього не треба допускати. Ганебно? Не робіть. Думаєте, що не ганебно, тоді думайте так, щоб думка про ганебність просто смішною здавалась вам. Але це, дитинко, страшенно важко. Нам так довго вбивали в душу ріжні поняття, що від обіду до вечера од них увільнитись неможна. Великим стражданням, упертою думкою вони випалюються. От ви за сестру мою кажете... Сестра инше діло. Вона без всяких подвигів простітутка, це — професія її. А потім — вона сильна. Е, коли-б тільки вона подививилася на це, як я! А то й вона... Та й не в тому суть. Тільки б думка з'явилася, а життя примусить приняти чи відкинути. Але не треба насилювати життя, Олю. Нехай самі простітутки за себе борються.. Вони перш за все повинні самі з себе скинути ганьбу, тоді й другі инакше дивитимуться на їх...

Оля слухала нетерпляче, часом гостро поглядаючи на Мирона. Нарешті не витримала й перебила:

— Ви скінчили? Добре! Ну так я вам от що скажу: коли я піду туди... Добре, нехай я сама ще вважаю це ганебним, хоч це... але нехай! Добре, нехай навіть зовсім так, добре, хіба ж мій подвиг не більший... ніж сестри вашої? Для неї, це — професія, їй легче, а мені важче. Але хіба той подвиг більше, де легче?

— Я ж не проти подвигу, Олю... Але подвиг повинен бути від лишку сил, розумієте? Від такої сили, коли відчуваєш що... Ех! — Мирон навіть кулака стиснув, — сила виходу вимагає. Тоді подвиг є добрий. А коли з одчаю.... Ну, що це за подвиг? Подвиг на мент прекрасний, дитинко, а коли на все життя, та ще з примусу... Е... нудно й непотрібно.

— Ні, я не згожуюсь, я не згожуюсь! І нащо ви так? Нащо так говорить?! — з роздратованням та тугою перебила Оля. — Ви навмисно це, щоб принизити мій намір і щоб я не пішла... Я бачу, ви посміхаєтесь... Ви, звичайно, розумніщий... і я... Але ви не маєте права так казати! Не маєте! Ви повинні бути чесні з собою! Коли ви кажете один раз одне, ви не повинні казати инше в другий раз... І до того ви мене не розумієте. Не розумієте! але я іду. Я це вирішила. Я, сама піду! Нехай я зовсім, зовсім сама буду. Нехай! Це навіть краще, це краще... Нехай... Слухайте, ви мені тільки роскажіть, як це все... куди треба йти, що казать... Я ж не знаю... І потім нічого мені більш не кажіть про подвиги! Я не можу инакше! От і все! Жити так далі я не можу! Не можу! І мені все Одно, рішуче все одно! Коли ви мені скажете?

— Олю! Ну, чого ви, справді?

Оля навіть стрепенулась від роздратування й ще чогось, що весь час проглядало в ній.

— Та що ви мені "Олю, Олю"?! Що вам до цього вам іменно що? Коли б любили та ревнували, а тож...Ви ж ні трішки не ревнуєте, вам просто... Неприємно, що я не так само як ви думаю... Байдуже вам, так чого ж... хіба не так? Мирон мовчав. Оля скоса вичікуюче поглядала на його. Потім вся якось раптово ослабла й тихо сказала:

— Ну, все одно... Я так і знала... Та й що там! Але я йду... Хай... Слухайте! — раптом всім тілом повернулася до його.— Не будете сміятись з мене? Ні?

— Ні, Олю, не буду...

— Справді?... Ні, не варто...

Вона, помітно, знову хвилювалась, але хвилювалась вже инакше, особливо, з солодким, гірким, тяжким соромом.

— Але, все одно... Слухайте.. Я хочу вас... поцілувати. Ох, тільки не смійтеся! Можна вас поцілувати міцно, міцно?

Мабуть сама аж корчилась від сорому та муки.

Мирон з якоюсь занадто великою хапливостю обняв її та нахилив до неї своє лице. Оля глянула йому у вічі близько й, раптом одштовхнувши, швидко підвелася:

— Ні! Не хочу... Ходім... Ходімте швидче! Все це... І поспішаючи пішла вперед. Мирон ішов за нею, схиливши голову. І так вони йшли довго, — вона попереду, він позаду кроків на два від неї. При світлі лихтарів видко було, що Оля дуже бліда, а очі напружено, неприродно блищять і дивляться не поперед себе, а неначе в себе. Вона несвідомо ввесь час поправляла хустину.

Раптом спинилась, озирнулась і почекала на Мирона. Не дивлячися в очі йому, швидко промовила:

— Ви підождіть тут, я забіжу, скажу вдома, що йду... Я швидко... Ви конче підождіть. Я хочу з сестрою вашою побачитись... Тепер обовязково хочу... І суд... Також тепер хочу дуже... Підождете?

— Підожду, ідіть.

— Я швидко.

І вона майже побігла в переулок, де жили Щербини. Мирон помалу почав ходити по тротуару, закуривши цигарку й не випускаючи її з уст. Часом він спинявся біля лихтаря, спірався об його спиною, і довго непорушно дивився в одну точку. Тоді на губах у його зьявлявся той самий вираз насмішкуватої туги та смутку, який бував иноді підчас розмов з Марусею. Потім зітхнувши, починав знову помалу ходити.

Оля підійшла якось несподівано.

— Ходімте, — захакавшись, швидко вимовила й знову пішла попереду.

— Почекайте... Візьміть мою руку.

— Не треба.

— Візьміть, я вам кажу, — твердо та строго вимовив Мирон.

Вона з здивованям подивилася на його.

Лице його було похмуре, вона покірливо та навіть боязко узяла його руку.

— А тепер от що, Олю. Слухайте уважно. Думку про публичний дім покиньте. Чуєте? Драм нема чого утворювать. Мовчіть. Вам тяжко. Цілком вірно. Але з цього не випливає, що треба робити дурниці. Треба робити те, що допоможе вийти з тяжкого становища, але не залазить в ще гірше. Я завтра перебалакаю з Тарасом. В крайньому разі… поговорю ще з ким небудь з високоморальної родини Кисельських.

— Ні! — різко скрикнула Оля. — Ні за що з Кисельськими! Ні за що! Після історії з Тарасом — ні за що!

Мирон мовчки подивився на неї.

— Справді. Ви маєте рацію. Це добре, що ви так. Але це — не єдиний вихід. Є багато инших.

— Я ні в кого не прошу помочи!

— І це добре. Але не кричіть так, на нас дивляться. Все зробить Тарас.

— Яким чином ?

— Там побачимо. Але ви зараз же й без всяких хитанньь дайте слово, що ніяких заходів не робитимете, не перебалакавши зо мною. Чуєте? Зараз же.

— Дозвольте, я…

— Олю! Не треба багато балакати.

Ола мовчала.

— Олю, я чекаю.

— Добре, я даю слово, але...

— От і добре. Тепер ще одне. З сестрою ніяких розмов про публічні доми і... про все це. Чуєте?

— Чую.

— От. Вам не холодно? Чому рука ваша здригується?

— Так... Не знаю...

— Гаврило скільки заробляє у місяць?

— Гаврило? Точно не знаю... Ні, знаю! Зараз. Тридцять два карбованці в цей місяць вийшло.

— Чому ще два?

— Не знаю... Там якось у їх...

— І Петрусь пьять?

— Атож.

Замовкли. Почав накрапати дрібний, ледве помітний, як порох водограю, дощик.

— Мироне Антоновичу! — боязко та тихо промовила Оля.

— Чого?

— Я вас хочу спитати про щось...

— Питайте.

Оля не рішалася й несміло поглядала на його. Потім враз нахмурилась і сердито сказала:

— Ви можете сердитись, але я спитаю... Чи це правда, кажуть, неначеб то ви... можете зійтися з жінкою навіть не люблячи її? Просто так... для самої утіхи?

Мирон скоса подивився на неї.

— Так, коли вона згодна...

— Ну, так, звичайно!.. звичайно... Помітно хвилювалась. І коли дитина, коли від того дитина... Тобто, від тогож можуть бути діти?

— Ні, в таких випадках не повинно бути дітей...

Мирон ще уважніше поглядав на неї.

— Але чому не повинно бути? А коли вона хоче? Вона хоче мати від вас дитину?

Мирон повернув зовсім близько до неї обличчя й мовчки кільки хвилин дивився їй у вічі. Вона, якось чудно, напружено посміхалась.

— Слухайте, Олю, — жорстко почав Мирон, — вас панчохи вьязати вчили?

— Так... — з легким здивованням відповіла вона.

— І вчили любити людськість майбутнього? Так?

— Так...

— Розуміється. А як творити дітей, найближчу людськість, — правда не вчили? Правда, вам агітатори не казали, що це буде серйозніше за панчоху?

Оля з непорозумінням дивилася на його.

— Я вас розсердила?

— Послухайте, Олю, ви мені скажіть, чи ви думали коли небудь, що таке діти?

— Так... Я не знаю... Иноді...

— Ну, значить, не думали. Та й про що думати? Аби одружитись, а діти самі родяться. Так? Ех, Олюсю, цеж не досить бажати... Діти ж не ляльки, якими приємно погратись. Розумієте? Це — люди, це — та людськість, яка соціалізм здобуватиме... Хіба можна так? Дітей тільки тоді родити, можна, коли по перше, обидві сторони непереможно, тягнуться одне до одного, коли відчувають, що от кого вони б хотіли дитини, коли відчувають, що навіки сплелися. Нехай через місяць розійдуться, але родити дітей треба тільки так. Ну, а коли тільки вона сама... Хіба це добре? Це ж, Олюсю, найглибший акт, найважніщий, не панчоха, але нова людина зьявляється. Але ж і для панчохи потрібне вміння, підготовка. От і ви... "Чому ж не можна, коли вона хоче?" А я ж як? Це ж і моя дитина чи ні? А я ж її як родю? Чи думаю я, що зачинаю нове життя? Я перевірив себе? Чи можу я з чистою совістю сказати, що зробив все, що міг, щоб моя дитина була здорова, сильна? Чи дійсно ж я хочу з цією жінкою мати діти? Чи підійшов я до цього акту з любовію та свідомостю. Говорять ваші моралісти про звірин а самі, дійсно, як звірі, дітей родять. Родив каліку й правий, так вийшло...

Оля слухала, нахиливши голову. Мирон схотів зазирнути в її обличчя, але вона ще більше нахилилась.

— Я б так любила його... — раптом зтиха, не підводячи голови, сказала Оля. — І нічого б мені... тоді не треба... Ви б навіть... не знали. Нічого б я від вас не вимагала...

— Ех, Олю! — скрикнув Мирон і безпорадно замовк, усміхнувшись.

Мовчала й Оля. Дощик почав побільшуватись. Мирон покликав візника, посадив Олю й підтримуючи, пригорнув її. Вона мьягко, але рішучо одвела його руку й сиділа, ледве торкаючись до його. До самого дому не говорили нічого.

— Темно в вікнах... — дивлячись в гору, промовив Мирон, розплатившись з візником. — Мабуть, у кухні Маруся.

— Мені почекати тут? — тихо спитала, 0ля, нахиливши голову та кутаючись.

— Ні, нащо? Може, Маруся, не схоче йти з нами... Ходімте.

Перші поверхи сходів були освітлені, а горішні чомусь лишалися в півтьмі. Перед дверима, свого помешкання Мирон раптом повернувся до Олі, узяв її руку й, притиснувши її до лиця свого, з горячою, глибокою ніжностю прошепотів:

— Дитинко моя бідна! Хороша, мила! Не треба на мене сердитись.

І не встиг доказати: Оля рвучко одвернулась, притиснулась обличчям до стіни й гірко, як покинута, ображена дитина, заридала. Рука лишилася в Мироновій руці. Він мовчки, нахиливши голову, стояв непорушне.

Раптом унизу десь відчинилися двері, і на сходах почулись голоси.

— Добре! Неодмінно! — кричав хтось гречним, веселим тенором. — Обовязково!

І чутно було поспішні кроки по сходах, але не можна було розібрати, в гору чи вниз ідуть.

Оля швидко втерла очі кінцем хустини з голови, одняла руку в Мирона й повернулася до його. Мирон почав одчиняти двері.

В помешканню було тихо та темно. В кухні також.

— Дивно... — пробурмотів Мирон, запалюючи другого сірника.

Оля спинилася біля входних дверей і чекала. Очі їй були червонуваті, дивилися якось байдужо, непорушно; губи склалися гірко.

— Марусю! — постукав до неї Мирон.

Тихо.

Він одчинив двері й увійшов. Сірник догорів. Він запалив нового, і зараз же кинулось у вічі щось біле на столі. Швидко підійшов ближче.

На туалетному дзеркалі стояв клаптик паперу: на папері щось написано.

Мирон хапаючись засвітив лямпу й почав читати:

"Дорогий, рідненький Роню! Прости мене, погану, але не можу инакше, іду таки. Не шукай і не витягай мене більше. Не треба, прошу та благаю тебе. Ти сам казав, щоб не примушувати инших жити так, як

ти думаєш. Нехай живуть, як самі можуть. А за поміч твою я тебе до кінця мого життя не забуду. Ти моя єдина любов, а всі... (закреслено). Кожному своє життя, ти живи так, а я так. Мені так краще буде, хоч тебе не буду мучить, бо ти хоч і не показуєш, а мені все здається, що ти соромишся за мене. Не сердься, мені все так здається. А мене це сердило й я дратувалася на тебе, мій дорогий, любий брате. Ключі всі у тебе на столі. Коли прачка принесе білизну, вилай її за те, що зіпсувала твою любиму сорочку. Я хотіла сама, та не встигла. Міцно, міцно обіймаю тебе й бажаю не памьятати за мене зовсім, ніяк. Я ж тебе ніколи не забуду. Твоя не сестра Маруся."

"Не" було підкреслено двічи.

Мирон перечитав і стояв непорушне, тільки пальці його помалу стискували папір. А лице ставало темніщим, темніщим, наливалося кроввю, невеличкі очі також неначе почервоніли, вуса здригувались. Щось дике, люте обхопило всі риси.

Конвульсивним, коротким рухом зімняв записку у жмені, задув лямпу й вийшов.

Оля від раптової темряви здригнулася.

— Що? — неначе прийшовши до себе вимовила.

— Нічого. Ходімте.

— А де Маруся?

— Пішла до знайомих. Пізно прийде. Ходім!

В голосі його було щось таке, від чого Оля злякано та уважно на сходах двічи глянула в обличчя його, але воно було як звичайно, тільки

очі якось чудно жмурились, неначе у хижої звірини, що готується плигнути на ворога.

Дощу не було. Хмари поспішали з ним кудись в инше місце.

Плити тротуарів масно блищали під лихтарями, біля-ж довгих парканів, над якими звисали голі гілки дерев, пахло вохким, опалим листям.

VI

У вітальні Кисельських зібралося душ з двадцять. Мирона ще не було, але сперечання з приводу його вже кипіли по всіх кутках. Були й непартійні, яких за згодою партійних запросили старі Кисельські, Семен Васильович та Катерина Андрієвна.

Сперечалися, не слухаючи одне одного, з роздратованням, ворожостю, ненавистю. Особливо насідали на прихильника Мирона Петра, який з злістною усмішкою доводив, що кожна простітутка вище за найморальніщу буржуазну панну. Обличчя у Петра було бліде, гарне, стомлене; в нахабних очах поблискувала задавнена злість. Часто поглядав на Віру, яка в суперечці участи не брала й сиділа з заплющеними очима в кутку. У неї боліла голова.

На Петра обурювалися всі, але, знаючи його привичку сміятись з самого себе, не дуже вірили його щирости.

В другому кутку Семен Васильович, розпалившися, з тонкою іронічною посмішкою на загострених устах запевняв Іону, Кита та инших партійних, що вони ні за що не відважуться вигнати Мирона з організації. Хоч і переконані, що це є єдиний засіб забезпечити себе від деморалізації, але не відважуться. Партійні посміхались.

— Поба-а-чимо, — казав Іона.

— Побачите — насмішкувато згожувався Семен Васильович.

Сергій спокійно, об'єктивно й трохи сумно доводив редакторові місцевої часописі та дядькові, Івану Андрієвичеві, що Мирон зовсім не одиничне випадкове явище, як запевняє редактор, і не хворий психично, як хоче довести Іван Андрієвич, але продукт реакції, подібний піні, що необхідно з'являється підчас кіпіння. Доводячи, він часом спинявся очами на Дарі. Дара була надзвичайно оживлена, весела, очі сяли, внизу щок палав такий яркий румьянець, що, здавалося, навіть на деякому віддаленню від щоки можна почути його тепло. Вона ні з ким не сперечалася. Зібравши круг себе молодь, дражнила Рисецького, важкого, незграбного, з жіночою постатю товариша, який, разураз, сам того не помічаючи, був об'єктом жартів усіх партійних дівчат. Рисецький любив сперечатись. Сперечався так само, як і ходив, важко, перевалюючись з одного слова на друге, уперто прагнучи до своєї мети й ніколи нікого не слухаючи. На цей раз Рисецький лише посміхався, обмежуючись, зарозумілими та призирливими словами. Але вони викликали ще більший регіт. Кучерява Женя весь час з жадностю хапала його слова й майже після кожного падала головою собі в коліна від реготу.

Поруч з Дарою сидів Тарас, облизував губи та ніяково посміхався. Помітно було, що почував себе не дуже добре. З приводу вчорашнього у його була розмова з молодими Кисильськими, яка закінчилася повним замиренням та заявою Тараса, що він дурень та падлюка, коли не свідомо, то безсвідомо. Але за гроші прохав більше не згадувати ніколи, він їх дістане в иншому місці. Вирішили його не дратувати й до часу виконати прохання.

Дара иноді ловила погляди Сергія й посміхалася йому у відповідь весело та радісно. Але Сергій ще уважніще оглядав усю її стрункy, сяючу постать з вінцем темно-золотих кос на голові й ще спокійніще відповідав своїм супротивникам. Дара через такі погляди трохи нахмурювалась, але зараз же знову зверталася до Рисецького. Потім раптом голосно покликала Петра й наказала бути коло неї цілий

сьогодняшний вечір, а суперечки залишить поки що. Втрутилась в гарячу розмову Катерини Андріевни з Наталею й з сміхом умовила останню заспівати. Наталя мала мьягкий контральто і гарно співала народніх пісень. Катерина Андрієвна була невдоволена: вона тільки що почала думку про те, що єдиний засіб підняти моральність молоді, яка падає, — це з корінем, виривати та відкидати елементи, які деморалізують її. Наталя ж була вдоволена: гаряча, безладна, нервова пристрастність Катерини Андрієвни, її напружені очі та істерично-роздратований голос втомили її. Сама Наталя була трохи повна, велика, з кокетливими, гарними очима, дуже блідим обличчям та почутьовими, яркими устами.

Але одтягнувши Наталю, Дара, неначе забула за неї та знову підняла сміх круг Рисецького. Петра знову покликала й зробила нагану за те, що самовільно одійшов од неї. Петро як перед королевою, схилився перед нею на одне коліно. При кожному дзінкові вона раптом замовкала, ніздрі її підіймалися та біліли на кінцях, але потім робилася ще веселіщою. Здавалось, вона навіть і не знала про те, що зібралися для якихсь суперечок, усім заважала та роз'єднувала тих, що сперечалися.

Віра иноді підводила на неї очі й пильно слідкувала за нею.

А Мирон все не з'являвся. Це починало вже дратувати. Почулися голоси, що він собі занадто багато дозволяє та що не заввадило б його провчити. Хтось запропонував навіть почати без його та, коли не з'явиться, без його ж і розібрати до кінця його "діяльність". Пропозіція знайшла прихильників, але Сергій, Кит, Семен Васильович та инші рішуче та гаряче запротестували.

Почала вже розгорятися й з цього приводу суперечка. Але в цей час почувся дзвінок, і з'явився Мирон з Олею. Оліна поява викликала легке здивування, але Олю зараз же узяла під свою опіку Віра, до якої приєднався Тарас. Оля соромливо посміхалась та боязко поглядала на гучне численне зібрання.

Мирона зустріли, з підкресленою байдужостю, хоч кожен, здоровкаючись, казав щось веселе та гречне. Семен же Васильович навіть за талію обняв пройшов так з ним по всій вітальні.

Мирон усміхався й вередливо ростягав слова на кінцях. Обличчя було сіре, ішов своєю важкою, неначе недбалою, ходою, одною рукою підтягав вуса до ока. Але очі йому гостро, холодно, з іскорками чогось захованого та пекучого бігали по обличчях зібраних.

Дара байдуже хитнула йому головою й зараз же відповіла щось Рисецькому, від чого лице тому з невеличкими жабячими очима кольору корки, налилося кроввю та зніяковіло, а слухачі пирснули від реготу.

Почали готуватись до засідання. Почулося шикання, гуркіт стільців.

Дара раптом узяла Рисецького за руку, міцно потиснула й заглянувши в обличчя, привітно, просто сказала:

— Не сердьтесь, голубе... Добре? Я сьогодня трохи недобре поводжуся... Згода?

Рисецький засоромився, але засяв увесь, переконаний що переміг в суперечці.

— Ну, тепер, панове, сідайте — і тиша! — серйозно додала Дара до всіх і, повернувшись, несподівано підійшла до Мирона.

Мирон стояв в найдальшому кутку кімнати. Це був його звичай на всіх зібраннях вибірати найдальший куток і звідтиля, стоючи, та підтягаючи вуса вгору, сперечатись

— У мене була ваша сестра сьогодня, — зараз же почала Дара холодно та допитливо дивлячись в обличчя йому.

Мирон швидко подивився на неї.

— Коли? Сьогодня? Ввечері?

— Так, перед вечером. Вас це дивує?

Мирон прикусив губу.

— Умгу-у! — буркнув, — та-ак, тро-охи зди-вува-ло... — вже недбало та також холодно ростяг він.— Що ж вона роби-и-ла у ва-ас?

— Ми балакали... Про неї то про вас... Мирон з чудною посмішкою зазирнув їй у вічі. Потім помалу заклав руку в бокову кишеню, вийняв записку Марусі й лінво простягнув її Дарі.

— Прочита-а-йте... Ціка-а-во... Певно, результа-а-т ваших розмо-о-ов. Дара взяла записку й почала читати. Підчас читання глянула на Мирона. Він дивився кудись у далечінь, прижмуривши очі, неначе приглядався до чогось та ледве посміхався.

— Я це знала,— повертаючи записку, сказала Дара й подивилася просто в лице йому. Він не повертаючись, сховав папірця в кишеню.

— Та-ак? Можливо, навіть поради-или?

— Ні.

— Що ж таке ви їй каза-а-ли?

Все так само дивився кудись та посміхався.

— Що казали, то вже казали. Коли побачите її, скажіть, що мені шкода, що вона так швидко пішла од мене.

— Чого ж вона прихо-о-дила й чому так шви-дко пішла?

— Приходила, очевидно, тому, що важко їй! — різко сказала Дара. — А пішла... Вона не довго була у мене. Прийшла Віра до мене та зніяковіла... І... трохи чудно трималась... Навіть образливо для вашої сестри. По мойому Сергій з Вірою цього не знаходять. Сестра зараз же пішла. Перекажіть їй, що на мене вона без моєї вини розсердилась. От і все. Перекажете?

Мирон важко подивився на неї.

— Це я винний. Я порадив їй ближче зійтися з вами. Жалкую. Але перекажу.

Почувався закликаючий до тиши стукіт. Дара хотіла ще щось сказати, але одійшла й сіла поруч з Наталею на канапі. Мирон почав крутити вуса. В очах іскорки зробилися гострішими. Иноді здавалося, що замісць очей він має два дуже загострених блискучих, кінчики цвяхів. Але поза була ліниво-недбала, рухи повільні.

Обібрали головою Кита. Він розправив свої густі, гарні вуса, надав ще більше холодности непорушно-гарному обличчю та запропонував референтові, товаришу Іоні, викласти тему зібрання.

Іона помалу підійшов до столу голови, сперся на його рукою й обвів вітальню своїми опуклими зеленкувато-сірими очима. Голені губи його рбстяглися в тонкую посмішку. За посмішкою промінястими зморшками розстяглась і жовта шкура.

Усі мимоволі, подивились у бік Мирона. Він так само крутив вуса та поблискував очима.

Іона почав викладати тему засідання, яка власне полягала в запитанню товаришу Миронові про деякі ідеї, які він пропагує серед робітників. Пропагує ж він слідуюче:

Іона розгорнув папірець, що тримав у руках, і, зазирнувши в його, казав далі з тою ж стримано-насмішкуватою посмішкою:

— Хоч минув вже час ріжних полових вольностей, і громадянство знову стає на шлях тверезої діяльности, але, не дивлячись на те, знаходяться люди, які від "вольностей" не можуть одмовитись. Товариш Мирон один з них. У його багато ціх "вольностей".

Іона зазирнув знову в папірець.

— Перша воля — хождіння в публичні доми. Згідно з "ученням" товариша Мирона, ходить в публичні доми ні в якім разі не ганебно, а, навпаки, похвально й варто переймання.

— Це брехня! — раптом гукнув і з кутка увесь почервонілий Коля.

На його зашикали. Але Іона подивився в його бік і, посміхнувшись, сказав:

— Навіть немовлята стають в оборону товариша Мирона.

— Ви — самі немовлятко!

— Тихо! Тихо!

Іона заговорив далі:

— Друга воля, — воля "праці" простітуток. Ця праця не тільки не принижуюча, та шкідлива, не тільки не заслуговує догани, але, навпаки,

є добродійна для громадянства, — рівна праці поета та фільозофа, й заслуговує заохочення. З огляду на це товариш Мирон завзято рекомендує робітникам усіма засобами піддержувати простітуцію. Одним з таких засобів він вважає організацію професійних спілок "працюючих" простітуток. Нехай збори зауважать: не боротьбу, але підтримку та розвинення цього добродійного та користного інстітуту.

— І це брехня! — знову гукнув Коля.

— Колю! — крикнула Катерина Андрієвна. — Коли ти ще скажеш хоч одне слово, підеш вчити уроки. Почувся сміх.

— Це слабо! Хай не бреше!

Мирон все так само крутив вуса.

— Коли я брешу, товариш Мирон може спростувати мої, слова, — починаючи червоніти, сказав Іона. — Товаришу Мироне! Брешу я чи ні?

Всі обернулися до Мирона.

— Продовжуйте... — неясно посміхнувся він.

Іона з посмішкою, хитнув головою, подивився в папірець і казав далі:

— Третя воля — вільне кохання. Нехай шановні збори зауважать, що діяльність товариша Мирона поширюється на певну область. Під назвою "вільне кохання" у товариша Мирона власне мається на увазі воля сексуальних, чисто фізичних зносин. Згідно з "вченням" товариша Мирона ця воля є нова форма родини, бо стара родина оджила своє. В цілях пропаганди цієї "нової" форми товаришем Мироном улаштовуються серед робітників деякі збори, на яких пропагується й "пробний шлюб", себ-то співжиття на час (також дуже зручна форма

шлюбу, як збори можуть собі уявити.) Після цього шлюбу, очевидно, простітуція також дістає підтримку натурою.

Оля великими здивованими очима дивилась то на Іону, то на Мирон та Хведора. Хведір сидів червоний потирав руки, що з ним бувало завжди, коли хвилювався, чи збірався промовляти.

— На ціх робітничих зібраннях улаштовуються инші діла того ж сорту. Він, Іона, міг би для пояснення назвати їх відомою назвою ліг в "вільного кохання",тільки не у гімназістів, але у робітників.

— Це неправда! — несподівано тихо вихопилось у Олі.

Всі обличчя повернулися до неї. Вона густо почервоніла, але твердо дивилася на Іону своїми великими боязкими очима.

— Неправда? — здивувався Іона.

— Тихо! — застукотів голова.

— Так, це неправда! — раптом з другого боку обізвався Хведір. І, хвилюючись, навіть устав.

— Ці самі, як ви сказали, ліги у мене збіраються, але... нічого цього нема... Це... Ми для спочинку... Щоб стісняти кого-небудь, цього, дійсно, нема, але... пробних шлюбів не заводимо... Мирон Антонович дуже часто буває, але щоб... Ріжне, звичайно, говориться, але не так... Це, вибачте, невірно ви казали. І це дуже образливо. Робітник також людина й розваги хоче... Одною політичною економією важко... Це... так... Недобре!

Він сів і втер лоба.

Мирон все так само посміхався та крутив вуса. Тільки очі блистіли гостро.

Іона трохи зніяковів, але зараз же обійшовся. Голова стукотом припинив шепотіння. Іона казав далі.

Звичайно, він може помилятись відносно характеру ціх зібраннь і взагалі цілої діяльности товариша Мирона, але зібраннє, що зараз відбувається, власне для того й скликано, щоб вияснити. Він, Іона, сподівається, що товариш Мирон вкаже сам на помилки реферата. А поки що він буде продовжувати... За четверту волю, власно: волю від контролі громадянства в справах кохання, себ-то відкидання навіть цівільного шлюбу. Власне кажучи це — ріжновидність "пробного шлюбу". Зібраннє, звичайно, може оцінити, оскілько ця воля нова та корисна... До того ще одна: воля від інтелігенції. Товариш Мирон гадає, що інтелігенція не повинна грати ніякої ролі в робітничому рухові. Тому...

— Фе, як бреше! — обурено крикнув Коля й демонстраційно вийшов з вітальні.

Всі посміхнулись.

— Тому товариш Мирон, не дивлячись на повторні заклики, не хоче увійти в комітет. Комітет же має відомости, що товариш Мирон веде, наприклад, агітацію за організацію робітничої газетки, яка велася-б самими робітниками. На скільки це продуктивно та користно для руху, збори можуть самі оцінити. Але він, Іона, хоче цім вказати тільки на певну міщанську, анархичну тенденцію діяльности товариша Мирона. Коли все приведене не вірно, нехай товариш Мирон призволить вказати, в чому саме полягає відхиляння від істини.

Іона закінчив і одійшов до Сергія. Той щось зашопотів йому зараз же у вухо. Іона захитав головою, згожуючись.

Всі обличчя були звернені до Мирона. Де хто шопотівся між собою. Непартійні переглядались. Редактор уважно, з помітною цікавостю розглядав Мирона.

— Чи бажаєте ви дати пояснення, товаришу? — звернувся до останнього голова.

— Так, я бажа-а-ю дати пояснення, — закладаючи руки за спину й від того трохи перехиляючись наперед, одповів Мирон. І тому що в обличчі з'явився вираз злістно-веселий, хижий, то здавалось, він збірається стрибнути на когось.

— Прошу, — дозволив Кит.

Мирон підождав хвилинку, поки затихне зовсім, і неголосно почав:

— Това-а-риш Іона допустив в своїому, докладі невеличку поми-и-лочку. Замісць мої-ї-їх поглядів виклада-ав, пе-евно, свої... Це часто трапля-ається з "артистами". Крім цього, я більше нічого не маю сказати.

— От власне! — голосно зареготав Коля, який знову повернувся. Іона насмішкувато усміхнувся.

— Ви одкидаєте, таким чином, все, що говорилося товаришем Іоною про вас!? — раптом всім тілом повернулася Дара до Мирона. Очі їй дивились майже грізно, ніздрі підіймались.

— Тихо, панове! — спинив голова. — Так неможна, треба прохати слова. Говорить товариш Мирон.

Мирон чудно подивився на Дару.

— Так, я заперечую.

— Але це ж...

— Панове! Так не можна! Товариш Мирон, ваше слово.

Мирон одвернувся від Дари.

— Таким чином, пано-о-ве, — знову почав він, мені здається, ми можемо закінчити наше засідання. Питання вичерпано.

— Ловко! — пробурмотів хтось насмішкувато.

— Дозвольте, товаришу! — раптом сердито втрутився Сергій. — Нам всім відомо, що саме ці погляди ви завжди висловлюєте й мало не за погляди партії виставляєте їх. Так неможна. Ми хочемо поясненнь.

Мирон усміхався.

— Ви хочете знати мої погляди на ці питання, чи те, що я кажу робітникам?

— Це одне й те саме, сподіваюсь...

— Ні, не зовсім. Так що вам бажано?

Мирон вже не тяг слова. Рухи зробилися різкими, поривчастими, в очах сяли веселі мстливі іскорки.

— Те, що ви, звичайно, говорите робітникам. До останнього нам немає діла! — також різко сказав Сергій.

— Добре! Я, їм кажу слідуюче: коли робиш що небудь, роби цілим єством своїм. Ні розумом, ні чуттям, але й тим і другим разом. Думка проста, а ні трішки не кримінальна. Правда? І ілюструю її всім тим, про що так дотепно казав товариш Іона. Тільки ілюструю. Суть не в ілюстраціях, а в думці. Наприклад. Візьмемо, хоч би цю саму простітуцію й цього самого товариша Іону. Він, звичайно, ходить до простітуток і звичайно...

— Не судіть по собі! — спалахнув Іона.

— Ви не ходите? — здивувався Мирон.

По зборах пройшов гомін обурення.

Мирон неначе не помітив нічого. Тільки в губах промайнула веселість.

— Прошу осіб не торкатись! — строго зауважив голова.

— Мене це дивує... підняв брови Мирон. — Тижнів зо три тому товариші Петро, Рисецький і товариш голова разом з вами були в публичному домі... Хіба не так, товаришу, Петре?

— О, j-a-a... — по німецьки протяг Петро таким тоном, неначе гордився, що був, і поважно розправив невеличкі вусики.

Голова та Рисецький почервоніли. Іона ж швидко ступив уперед і, змахнувши рукою, закричав:

— Я ходив туди, щоб спостерігати таких... як ви та ваш товариш Петро! Можете навіть у його запитати!

— Цілком вірно! — поважно та безтурботно підтвердив Петро. — Товариш Іона тільки потримав на колінах маленьку грішницю й в чистоті пішов собі. Ми ж усі лишилися.

Почулись вигуки обурення та сміх. Коля щось гарячково й голосно почав доводити Жені.

— Це низько і гидко! — раптом швидко з обуренням підвелась в кутку Віра. — Це звичайна манера пана Мирона відповідати на неприємні для його запитання. Ми не маємо бажання тут слухати про всяку мерзоту! Чуєте! Ви відповідайте на поставлені запитання. Голове! Слідкуйте ж за порядком зборів!

Голова шепотівся з Сергієм. На вигук Віри обернувся й постукав олівцем об стіл. Гарні очі йому злісно блестіли, з щок не зійшли ще червоні плями.

Мирон, здавалось, милувався з усього, що робилось і з цікавостю приглядався до обличчь. На вигук Вірин посміхнувся.

— Товаришу Мироне! Чи бажаєте ви відповідати на запит організації? — раптом різко спитав голова. У вітальні затихло.

— Я ж, одповідаю, — сказав Мирон.

— В такому разі прошу осіб не торкатись. Це не є відповідь. Ваше слово.

— Вам же запитання поставлено ясно, — закричала знову Віра, — не крутіться та відповідайте: чи ви визнаєте в простітуції зло чи ні?

— Визнаю, — усміхнувся Миром.

— А-а ... В чому ж це зло?

— В чому? Хм... Багато де в чому... Ну, хоч би в тому, що "порок торжествує, а чеснота принижується. Що топчеться моральність, що людиною користуються, як яким небудь мужиком в поміщицькій економії.

Віра зблідла й сильно закусила губу.

— А ще в чому? — не зводючи з його потемнілих очей, глухо, погрозливо кинула.

— Ще? Хм! Хіба мало в чому? — потиснув він плечима. — Ну, скажемо, ще хоч би в тому, що ні одна порядна жінка не гарантована від зради чоловіка з цими тваринами. Ні одна мати не може бути покійною за свого сина. Ні одна порядна панна не може ввечері вийти на вулицю, щоб не наткнутись на ціх падших. І мало того, вони иноді мають нахабство з'являтися в порядну родину! Хіба це не зло? А турботи багатьом жалосливим паням, які притулки впоряжають.

Катерина Андрієвна почервоніла.

— Хіба це не зло? А дідусям деяким хіба не турбота? Мені трапилось якось чути про одного поважного, високоморального дідуся, який до того запалився братською любовью до одної "тварі", що до насильства мусів був удатися. Знайшлися дурні люди, які хотіли до суду тягнуть, але дідусь мав таке довірря в громадянстві, що до суду не дішло. Подумайте, скільки трапляється порядним людям страждати через ціх мерзенних дівок!

Іван Андрієвич сидів мов нічого й не було, хоч на його кидалися швидкі погляди. Але Катерина АндрІєвна в явному обуренню нахилилась до Семена Васильовича та щось швидко й горячково зашепотіла йому.

Семен Васильович з насмішкувато злісною, ледве помітною посмішкою, покусював вуса, й дивився собі під! ноги.

Петро усміхався й голосно тягнув:

— О, ja-a...

Раптом до столу голови підійшов Сергій з якимсь листом паперу в руках. На висках у його виступили червоні плями, чоло вкрилося сіткою, зморшок, очі світились роздратовано та злісно.

— Прошу вибачення! Пане голово! — почав він голосно.

Всі затихли й повернулися до його.

— З огляду на те, що пан Купченко через свою очевидну скромність не хоче поділитись з нами своїми цінними думками що до простітуції і одкараськується... — Сергій

неначе стримав себе, — недоладними та нечемними жартами, то дозвольте мені перечитати зборам от цього документа. Я його не читав ще, мені його тільки що дали, але судячи по підзаголовку та по деяким прогляненим мною місцям, це повинно бути щось подібне до символу віри прихильників простітуції. Дещо на зразок агітаційного програму. Коли збори нічого не мають проти...

— Читайте, читайте! — почулися голоси.

— Пане Купченко, чи цей лист вам знайомий? — підняв трохи в гору папір Сергій.

Мирон усміхнувся.

— Так, знайомий.

— Може, ви згодні з ним?

— Цілко-ом . . .

— Тим краще, прошу уваги.

Сергій поправив пенсне й голосно, з усиллям розбіраючи гектографичні літери, почав читати:

"Відношення до простітуції."

"Коли ідеш до простітутки, то чесно, не лукавлячи з собою, дай відчит собі, через що йдеш до неї."

— Звичайно! — вставив Іона.

"Досвідом життя свого й розумом перевірь своє бажання. І коли досвід життя твого та розум сходяться з бажанням твоїм,— ти правий. Іди та роби, що, хочеш."

— Ого! — знову кинув він. На його зашикали.

"Коли ж досвід життя твого та думка повстають, то зроби їх остільки виразними для самого себе, щоб від їх родилося почуття огиди до бажання твого. І бажання зникне, ти будеш також правий."

"Але не роби того, що розум твій обо почуття визнають поганим. Брехня перед другими може виправдана бути, перед собою ж — ніколи."

"Через те оті, що брешуть собі, крадуться, як злодії, до простітутки, самі, знаючи, що роблять погано. Чоловік, який без кохання, але в

"законному" шлюбові купив жінку, не червоніє йдучи до неї, бо сам гадає, що купувати женщину з благословіння громаданства — не є зло."

— Стиль з апостольского писанія — кинув Іона.

Всі слухали дуже уважно; Дара вся упьялася очима в Сергія, злегка навіть нахилилась уперед.

"Але як би ти не йшов, памятай, що йдеш до людини, від якої чекаєш задоволення твого бажання."

"Коли негарний, самотній, бідний, коли життям окривджений, в родині нещасливий і не можеш инакше задовольнити бажання тіла свого, то памьятай, ідучи до простітутки, що вона по силі послугу робить тобі."

"Коли вдачею загарячий і кров спокою не дає й до простітутки ідеш за заспокоєнням, памьятай, що ідеш до людини, в якій відчуваєш потребу."

"Коли непоміркованим, нестриманим життям привчив себе до похоті, як пьяниця до вина, ідучи до простітутки, памьятай, що шукаєш в ній пьяного задоволення."

"Але як би ти не йшов, — як до лікаря за заспокоєнням, як до шинку за підняттям, як на базар за шматком хліба, — памьятай, що ідеш за послугою."

"Через те, коли йдеш, то йди не як злодій, не як той, що відчуває себе злочинцем, але як той, хто потрібує?"

,,Не осуджуй також, відходючи, простітутку за те, що не дала того, чого не може дати."

"Коли памьятатимеш це, не будеш мучити себе й простітутку зневагою до неї. Зрозумієш, що ні ти, ні вона ні винні за те, що утворено віками життя."

"Але багато зла уникнеш."

"Піднявши її в її власних очах, полекшиш її тяжку професію. Даси їй змогу боротися за себе всіма доступними їй засобами. Повернеш велике щастя бути матіррю й громадянкою."

"Памьятай це, ідучи до простітутки. А більш за все хай памьятають її близькі та самі простітутки: не ті, що зневажають, жаліють та брешуть самі собі, усунуть зло. Зневагою, жалостю та брехнею вони побільшують його. Не усунуть його також ситі та вдоволені, але тільки нужденні та невдоволені, тільки ті, що страждають.

"Найбільше ж за всіх нехай робітники поміркують над цим, бо їхні дочки та сестри складають найбільшу частину мешканиць публичних домів. Нехай памьятають, що вони, як простітутки, продають себе й через продаж свої праці так само позбавлюють себе здібности творити, як їхні сестри родити. Не з мораллю ситих та вдоволених рахуватись, але з собою та власним досвідом. Всяка мораль установлюється пануючими; робітники ж в пануванню не винуваті, отже не їхня й мораль сучасна. Тільки з собою нехай чесні будуть. Кожен, хто в такомуж як вони, становищу, той буде згоден з ними."

"Отже памьятай все це. І нехай кожен вчинок твій буде плодом згоди розуму та чуття твого й тільки твого, але не тих, хто инакше живе та почуває. Будь чесний тільки з собою!"

Сергій закінчив і, посміхаючись, склав папір.

Збори, очевидно, ждали не того. Зашелестів шопіт. Більшість, судячи по нерішучому, виразу обличчь, не знала, як реаґувати. Коля

гарячився й з палаючими щоками доводив щось Жені. Де хто поглядав на Мирона. Він з помітною цікавостю придивлявся до обличчь.

Дара не підводила очей і гралась торочками скатертини. Видко було нижню частину щоки, вкритої румьянцем.

Шопотіння почало переходити в неголосну балачку, і нарешті почулися окремі слова тих, що сперечались.

— Безумовно наївно!... Утопія!

— Дебати! Дебати!

— Пане голове! До порядку!

— Так І до анархизму — два кроки... Міщанський індівідуализм.

— Повне відкидання!...

— Голове!

Гомін побільшувався. Мирона не чипали, неначе чекали чогось.

Оля не зводила з його очей, ніби ловила погляд, щоб щось сказати. Але він не дивився в її бік.

Голова ж радився про щось з Сергієм та Іоною.

Гомін і безладдя побільшувались.

— Голове! До порядку! Голове!

— Панове! — нарешті заняв він своє місце. — З огляду на те що ми маємо дуже мало часу, питання ж ставиться дуже серйозно, поступила пропозиція товариша Сергія одкласти дебати до слідуючих зборів, призначивши їх яко мога швидче. Останній же час вжити на пояснення товариша Мирона, коли він побажає дати їх.

— Ні, ні! Зараз дебати!.. Зараз!.. Не хочемо! злякалися!..

— Одкласти! Одкласти !.. Пізно...

Крики перемішалися. Вже нічого не можна було зрозуміти. Мирон раптом підняв руку й різко сказав:

— Панове! Хвилину уваги.

Всі повернулися до його й швидко затихли.

— Панове! Чи будуть дебати зараз чи потім, справа ясна — для ціх зборів ця "програмка", як тут сказали, не годиться. Її місце не тут. Більше я ніяких поясненнь давати не хочу. Нудно й непотрібно. Обмірковуйте її самі. З приводу ж инших питаннь, які були зачеплені товаришем Іоною, як що бажаєте, можу дати пояснення й зараз. Але позаяк маю мало часу, прошу мене не переривати. Чи хотять збори вислухати мене?

На обличчях була розчарованність, невдволення, нерішучість.

— Дозвольте декільки запитаннь, — раптом тихо спокійно вимовив Іван Андрієвич.

— З приводу простітуції?

— Так... Як ви ставитесь...

— З приводу простітуції я більше поясненнь давати не бажаю.

— Позвольте! — різко, злісно крикнула Віра. — А як ви поясните те, що, не дивлячись на корисну й почесну професію простітуток, ви всеж-таки взяли свою сестру з публичного дому? Це чесно, з собою?

Мирон пильно подивився на Віру. По лиці їй, як краплі дощу по склі, збігали у низ струйки, перешарпуючи губи.

Настала повна тиша.

Дара, яка швидко підняла голову при запитанні Віри, неначе затаїла дух, чекаючи відповіді.

Мирон посміхнувся.

— От тому, що чесний тільки з собою, нікому відчиту давати не маю охоти. А тим більше вам, Віро Семенівно.

— А-а! "Відчиту"?! Другим проповідувати легко, а самі брешете. Брехня — вся ця ваша проклямація! Брехня! Тільки свою розпустність хочете теоріями пояснити... Гидко! Я сьогодня бачила вашу сестру, і вона сама мені сказала, що їй тільки тепер добре, коли вона серед чесних людей живе. Сама сестра ваша! Чого ж ви брешете тут з своїми проповідями?! Чесність ваша до других — нечесна! Чуєте ви!

— Я ніколи й не "проповідував" правдивости та чесности з другими, Віро Семенівно. Даремно ви так хвилюєтесь та лізете в чуже життя. Коли ж з собою нечесний, то не вам про це знати. Таким чином — різко кинув він до зборів, — чи хочете чути мої дальші пояснення? Час закінчити цю комедію!

— Коли вони будуть такі, як це... — почала було Віра, але їй не дали доказать.

— Слухаємо!.. Слухаємо... Кажіть далі.

Лице Миронові було похмуре, губи зробилися тонкими, голос звучав різко, рішучо.

— Пояснення мої будуть в тому, ж дусі. Ні що до шлюбу, ні до кохання, ні що до інтелігенції я своїх поглядів нікому не навьязую. Коли ж казав робітникам про інтелігенцію, то тільки як ілюстрацію нецільности, млявости та нечесности з собою приводив. І брати прикладу з їх не радив; рахуватись з їхньою опінією не радив. Інтелігент живе мораллю та привичками, що дістав у спадщину від дідів — гнобителів. Інтелект же пристосовує до пригноблених. Від того розірваність і брехливість з собою. Наприклад: кожен інтелігент визнає інтелектом, розумом повну інтімність та свободу в справах кохання. Кохання — особиста справа кожного, і ніхто в цю справу втручатись не може. Не дивлячись на це, ідуть вінчатись так само, як і ті, хто вважав необхідним контроль церкви в справах кохання. Це — повна відчуженність розуму від почуття. Наприклад, найщиріщі... ну хоч би з цього самого зібрання, щиро переконані, що санкція церкви не потрібна. Не дивлячись на це всі повінчані. Що це? Думка, ідея сама по собі, життя саме по собі. Брехливість з собою, роздвоєнність, ріжниця корінів в думках та моралі! І, дійсно, я не радив робітникам брати прикладу з, ну хоч би з... товариша Сергія, Дари, Михайла та инших. Нехай з своїм досвідом рахуються. Потрібна санкція? Іди та вінчайся. Не потрібна? Не бреши собі й не лукавь з собою.

— Чекайте! — раптом перебив Семен Васильович. — Дітей же своїх ви понесете хрестити до церкви?

Мирон зупинився. Запитання було несподіване. Забіліли посмішки на обличчях.

— Так, понесу!— рішучо сказав він. Усмішки розсипалися рідким сміхом.

— Як же це? Хіба ви визнаєте санкцію церкви?

— Ні, але тому, що без метричного свідоцтва немає паса, а без паса ж, як вам відомо, в нашому високоморальному громадянстві, що без души, то мушу. Бо инакше моїх дітей не буде на світі, їх ніхто не прийме ні на яку роботу. Роботу. Розумієте? З двох зол — меньше.

— О, — тож то бо й є! — хитнув головою Семен Васильович. — Те саме й з вінчанням, — з двох зол меньше.

Мирон усміхнувся.

— Не вірно. Не вінчаючись ви можете жити й працювать. Це — головне. Без паспорта ж — ви робити не можете. Визнати ви це повинні, а коли так, то цей ваш аргумент і є та нечесність, то лукавство з собою.

— А друге ви забуваєте? — раптом не витримала Катерина Андрієвна.

— Що саме?

— А те, на що ви наражаєте жінку своїм вільним коханням? Ваша теорія дуже зручна... тільки не для жінок! Хм!

— Я не розумію, на що ж я наражаю жінку!

— Не знаєте? А образи, а шопотіння ріжних крамарчуків, двірників, а брудні натяки? Звичайно, на вас це не лягає! Хм! Але коли навіть жінка згожується, то кожен порядний чоловік, коли він кохає її, а не бажає під прикриттям теорій скористуватись її довіррям, повинен захистити її від бруду! Сам повинен це зробити!

— Скажіть, будь ласка, — перервав її Мирон, — коли б ви попали серед негрів і вони почали робити натяки та насмішкувато шепотітись, що ви біла, вам би це здавалося, образливим? Чи тільки смішним?

— Вибачте, добродію, ваше порівнання дуже невдале.

— Як вам вгодно. А мені здається, що людині, яка до кінця пересякнена якимсь переконанням, просто смішне шопотіння инших. Але діло, звичайно, в тому, що цьому чоловікові та тій жінці образливі шопотіння двірників тому, що вони, по сути, опінією двірників дорожать і самі думають як двірники. Тоді нащо ж насилувати себе? Звичайно, вінчатись без зайвих слів. Але для того, хто перенявся цим переконанням до кінця, хто чесний тільки з собою, тому смішні шопотіння двірників. І жінки своєї захищати не треба, бо й їй тільки смішно. Коли ж не смішно, тоді на чому ж їхній союз кохання? Люди ріжні, розійтись і кінець.

— Як просто та легко! А діти? Де гарантія?

— Ну, знаєте, — гидливо скривився Мирон, — коли ви збіраєтесь родити з людиною дітей і з самого початку одне одному не вірите й на всякий випадок контракти пишете, то вам і книги в руки. Такого шлюбу я в кожному разі робітникам рекомендовати не буду. Так! І з вашою думкою рахуватись їм не поражу. Як і з двірниками та крамарчуками!

— Тільки з собою? — усміхнувся Семен Васильович.

— Так! Йому це буде вигідніще, ніж з вами.

— А коли йому буде вигідніще красти, то й тут порадите тільки з собою рахуватись?

— Безумовно!

— Не дурно ж у його стільки приятелів — злодіїв! — гукнула Віра.

— О, так! — злісно підхопив Мирон. — Недалеко й ходити: ви — перша, Дара, Сергій, ваші шановні батьки... Добродій...

Але докінчить йому не вдалося. Неначе вихор ввірвався звідкись в кімнату.

— Мерзотник! — закричала підстрибнувши Катерина Андрієвна. — Геть звідси! Геть! Забірайся з мойого помешкання! Що це таке?!

— Це дійсно... — в обуренню швидко підвівся редактор, розстібаючи для чогось сурдут та оглядаючись.

— Геть, поганцю! Роспутник! Геть!

— Мамо! Мамо! — блідий весь, одтягав Сергій Катерину Андрієвну, яка, люто стискуючи кулаки, тяглася до Мирона.

З Вірою почалася істеріка, вона дико сміялась. Всі товпились, кричали, деякі поспішали до передпокою та хапливо одягались. Навіть Петро зблід і невдоволено казав щось дуже схвильованій Наталії.

Оля злякано тягла Тараса, який тер рукою лоба та чудно посміхався. Оля мало не плакала.

Дара також підвелася і важко, дихаючи, притулилася до стіни. Вона нічого не говорила. Губи були щільно стиснені, неначе тримала ними нитку, очи ходили по постатях, але очевидно нічого не помічали.

Іона, Рисецький та инші отовпили Мирона, кричали йому в лице, погрожували, навіть лаялись.

Мирон, увесь смугляво-сірий мовчки, чудно-цікаво та зло вдивлявся в обличчя. Здавалося, не до його було направлено ті крики, але до когось иншого, сам же Мирон невидимо є присутній в кімнаті, і не має діла ні до того, кому кричать, ні до тих, хто кричить.

Вітальня почала порожніти. Катерину Андрієвну та Віру вивели. Гості розходились. Кит кричав ще партійним про страйк та спиняв. Лишалися неохоче.

— Ну, панове, до побачення? — раптом рушив до дверей Мирон. — Робіть суд, судіть мене, робіть, що хочете. На все згожуюсь.

Його провели галасом. Хтось навіть свиснув.

— До побачення, Олю ! — натикнувшись на неї в дверях, сказав Мирон.

Оля злякано підняла до його очі й тихо сказала: — До побачення. Ходім, Тарику, швидче.

Мирон усміхнувся.

— А ви, Тарасе, як що хочете анархиста, приходьте завтра до мене в пьять годин.

Тарас раптом дивно оглянув його з ніг до голови, вдивився для чогось в лице й відповів:

— Добре. Прийду.

Мирон одягся й вийшов. Обігнав на вулиці Наталю та хотів пройти вперед, але вона спинила його.

— Підождіть. Ходім разом. Нам по дорозі.

— Коли не боїтесь мене, — ходімте.

— Мені боятись нема чого.

Але вони майже всю дорогу мовчали. Мирон задумливо посвистував, а Наталя куталася, — вітер зробився холодний та лютий.

— Ні, Мироне, ви дуже брутально зробили! — раптом почала Наталя. — Дуже брутально!

Мирон мовчки подивився на неї.

— Ви були люті, але це ще не виправдання для такої образи...

Мирон задумливо посміхнувся.

— І головне, щиро образились деякі, — тихо промовив він. — От що цікаво! — Ні трішки не мають сумніву... А теоретично згожуються що експлоатація — злодійство. Всі, повінчані, але кохання повинно бути вільним... Або ж: Сергій готовий з жалю прийняти до партії спілку простітуток. Але теоретично — простітуція є абсолютне зло. І не помічають навіть цієї своєї одірваности... От що цікаво... Навіть бажання не мають бути цільними. Ще кусаються за свою нікчемність. "Не чіпай!"

— Ну, а ви самі дуже правдиві та чесні з собою? — раптом різко спитала Наталя.

— Я хочу бути таким. Це дуже трудно, але...

— Так? От ви позавчора мене називали... брехливою, нечесною з собою, мовляв, тягнуся до вас тілом, але закриваюся душею. Тому що

принято, мовляв, осуджувати тільки тілесне кохання... Добре, але ви мені скажіть...

— Хіба-ж це не вірно, Наталю?

— Звичайно, ні! Коли хочете, то, може, душа саме й найбільшу ролю грає в цьому потягові. Але я вам...

— До мене? — розсміявся Мирон.—У вас до мене? Ха-ха-ха! От це цікаво! Що ж це таке душа в такому разі? Ми ні в одній думці не згожуємось, прагнення, цілі наші цілком ріжні. Ви для мене й я для вас духовно, неначе люди з ріжних планет. І раптом "душа". Е, Наталю! Брехня це самій собі! Діло ж зовсім просте: ви довго чоловіка не бачили, я, як мужчина, не гидкий вам. Може, навіть є й справді щось, що ріднить наше тіло. От і все... Ну, і нащо тут ще якісь душі? Нащо брехня? Кохання тіла? Добре. Дає радість? Зла ні вам ні мені не зробила б? Ну, то чого вам? Шукаєте повного злиття? Шукайте. Кохання духовне та фізичне краще за саме фізичне? Чудово. Але коли я нахожу персик смачніщим за вишню, хіба я повинен від вишні відмовлятись? Чому? Навпаки, чим більше матиму вишень, тим з більшою тугою бажатиму персика. Все є цінність: і мрія, і чобіт, і тіло, і душа. Що більше цінностів людина бачить у світі, тим вона цінніша сама... Ви ж багато де чого боїтесь тому, що старозавітна мораль їх осуджує. Тіло здавна в не милости у моралістів... Але ви мораль цю неначе не визнаєте, а тимчасом живете все ж таки по ній, через те що вона у вас в крови. От це я й називаю вашею брехливостю, нечесностю з собою. Тому й кажу вам: або доведіть ваш темний потяг до думки та визнайте, цільно визнайте кохання тіла. І віддайтеся йому сміливо, просто, гарно. Або ваші думки про неможливість самого тільки кохання тіла доведіть до чуття й вбийте цей темний потяг. Не придушуйте себе, але зробіть так, щоб це стало неможливим, просто неможливим, як ну, як не можливою для вас є любов до жандара. От це й буде сильно, чесно. Бо ця тяганина наша, сказати поправді, надокучила вже мені. А иноді під лиху хвилину дратує й хочеться просто взяти та покарати вас за вашу упертість. От власне, довести на вас же, що є й може бути.

— Ну, це слабо! — усміхнулась Наталя.—Я вам вже раз сказала, що такому, як ви, належати не можу. Можете бути певні, що з'умію... бути чесною з собою. А от ви, не дивлячись на свої проповіді, цього не вмієте. Коли ви такий мудрець, то чому ви не убьєте свого потягу до Дари? Га? Вона рідна вам?

— До Да-а-ри? — від несподіванки навіть спинився Мирон.

— Еге-ж, голубе, власно до неї. Гадаєте, не видко? Боже, як він здивувався! Не сподівались? Ха-ха-ха! Так, врачу, ісцилися сам. Ну, до побачення, я вже вдома. До мене більше не приходьте. Кінчати, так кінчати. Я бути одною з багатьох не маю бажання. Ідіть до Дари, і бажаю успіху. Тільки сумніваюся... Прийдеться вам "вбивати свій потяг".

Наталя сухо засміялась і, насмішкувато хитнувши головою, зникла в під'їзді будинку.

Мирон мовчки подивився їй в слід, задумливо підняв комір і помалу повернув назад. На губах та в очах проступала усмішка, а в ній чи то туга, чи біль.

VII

Мирон працював над картиною. Наближалися присмерки. Фарби зливались, і злиті образи здавалися чужими, новими, що самі по собі родилися.

Мирон задумливо з квачем та палітрою в руках, з закаченими рукавами дивився на полотно.

Раптом в коридорчику почулися кроки, голоси й в двері застукало. Мирон швидко озирнувся на стукіт, кинув непокійний погляд на картину, поспішно запнув її простинею й крикнув:

— Ввійдіть!

Двері помалу, нерішуче відчинилися, і на порозі з'явилася Дара. За Дарою стояв Тарас. На пірьях капелюха, на плечах та довгих віях Дари поблискував порох дощу.

— Можна до вас?

— Прощу!

Мирон чомусь дуже почервонів.

— Ви так довго не відповідали. Гадала, заняті з ким небудь. Я до вас в невеличкій справі. Добридень.

Подала руку. Ні ніяковости, ні більшої, ніж звичайно, холодности, тільки погляд уважніщий та строгіщий. Підозріло обвела кімнату очима й спинилась на картині.

Тарас мовчки за Дарою потиснув руку Миронові. Був жовтіщий сьогодня, очі, здавалось, сховалися ще більше, і чоло, як опукла скеля над норами, важко нависло над ними.

Він почав ходити вздовж стін, пильно, але без усякої уваги, придивляючись до малюнків і зараз же одвертаючись.

Мирон скоса з непевностю слідкував за ним.

— Я до вас за книжкою, яку ви мені обіцяли колись дати... — почала Дара. — Про простітуцію. Німецького професора, який стоїть на вашій точці погляду... Можете?

Мирон швидко уважно подився їй в лице.

— Я вам завтра поверну...

— Можете не спішити, — тихо вимовив Мирон.

— Ні, я спішу.

Тарас підійшов до полотна та узявся за край укривала. Мирон поспішаючи кинувся до його.

— Ні, ні, Тарасе!.. Цього не можна, цього не можна...

І соромлючись, він узяв картину в обійми й одтяг її в куток.

Дара мьягко, смішливо посміхнулась, але зараз же сховала посмішку. Тарас же здивовано схилив голову на ліве плече, слідкуючи за Мироном.

Мирон, ніяково посміхаючись, підійшов до етажерки й з протягом сказав:

— Я вам зараз знайду кни-и-гу... Коли хочете, можете сі-і-сти...

Книжка одразу ж знайшлася. Дара взяла її, перечитала заголовок, закрила й сказала:

— Добре. Спасибі. Завтра принесу.

Тарас також узяв якусь книгу й з тим самим пильним та розгубленим виглядом перегортав її.

— Мені треба ще сказати вам кільки слів на одинці, — додала Дара, не дивлячись на Мирона.

— Будь ласка... — трохи здивовано протягнув він.

— Ми вийдемо... До побачення, Тарасе. Ви у нас сьогодня ночуєте?

Тарас неначе очутився. Швидко поклав книжку на стіл і озирнувся.

— Що ви сказали?

— Я сказала, ви у нас сьогодня ночуєте?

— Так, так!.. Я.... Так, я ночую у вас...

— Ну, то я не прощаюсь.

— Так, так...

Дара вийшла. За нею Мирон. Спинилися в коридорчику. Світло з одчинених до кухні дверей боязко та блідо поцілувало щоку Дари. І видко було, як ледве хвилювалися чулі ніздрі.

— От що, — почала вона зараз же, дивлячись просто йому в вічі. — Тарас в дуже нервовому стані. Треба бути з ним обережним... Скажіть, ви, справді, умовляєте Олю йти в простітутки?

Мирон здивовано підняв широкі брови.

— Ні, не умовля-а-ю ...

— Я так і думала. Занадто... не пасує... Ну, добре. Тарас певний, що умовляєте. Будете, мабуть, балакати про це. Заспокойте його. Добре?

— Добре.

— Потім...

На мент замнялася.

— ...Потім таке прохання... Ви шукатимете сестру?

Мирон пильно подивився на неї.

— Так, шука-а-тиму...

— Коли?

— Не знаю... Може через тиждень... Раніше...

— Чому через тиждень?

— Так... Зараз не треба. Хай побуде...

Дара помовчала, неначе міркуючи Ніздрі підіймались та спадали сильніще. Ніжна кругластість щок вкрилась фарбою.

— Ну, добре. Так от, у мене прохання до вас. Коли знайдете сестру, скажіть їй, що я хочу прийти до неї... в гості. Чуєте?

В голосі чулась навіть погорда якась. Мирон весь стрепенувся.

— В гості? Так сказати? Так? Чомусь почав поспішно одкачувать рукава, неначе збірався зараз іти.

— Так. Вона згодиться?

— Не знаю...

— Подумає, що я тільки з цікавости?

— Так, я гадаю...

— Скажіть їй, що ні. Проте, цікавість також є але не головне...

— Скажу. Даро, чому ви так змінилися до мене за останній час? Може, я вас чимсь образив?

— Ні нічим... До побачення!

— Учорашнім... ви дуже... ображені?

Мирон говорив глухо, помітно хвилюючись.

— Ви що? Вибачатись вже хочете? — швидко подивилась вона на його.

— Ні... я просто питаю.

— Це повинно бути для вас байдуже. До побачення.

Хитнула головою й пішла до виходу. Мирон, нахиливши голову, помалу попрямував за нею. Але на сходах Дара раптом обернулась і неначе сердячись на когось, одривисто запитала:

— Послухайте, скільки ви маєте покинутих дітей?

— Ні одної... — тихо, з легким здивованням одповів Мирон.

— А від покоївки, яку звали Сашею, не було?

— Сашею? Ніякої Саші не знаю. Звідки ви маєте ці відомости?

— Кит казав. І ще каже, знає якісь брудні історії про вас. Це — правда про Сашу?

— Ні.

— До побачення.

І Дара пішла вниз.

— Ви не вірите? — глухо похмурившись кинув їй вслід Мирон.

— Не знаю ... — напів обернувшись, сухо відповіла вона й почала швидко сходити.

Мирон стояв, не рухаючись. Дара на повороті підняла до його голову, зупинилась і сказала:

— Коли скажете сестрі, ви мене про це повідомите? Так?

— Ні! — різко одрубав Мирон, повертаючись щоб іти.

— Чому?

— Це хочу!

— Значить сестрі не скажете?

— Ні.

— Адреси її мені не дасте?

Мирон замнявся, потім грубо похмуро відповів:

— Можу.

— Добре.

І Дара так само пішла знову.

Мирон круто повернувся й, зачинивши двері, пішов до себе.

Тарас сидів на канапі, тупо, задумливо дивлячись наперед себе.

Мирон підійшов до столу, одшпурнув якусь книгу, сів на стілець, устав і швидко заходив по кімнаті.

Тарас неспокійно заворушився й почав шукати свого кашкета. Знайшовши біля себе, одяг і став підводитись.

— Ви куди? — похмуро кинув Мирон.

— Я, може, вам заважаю... Так я піду...

— Не заважаєте. Сидіть. Сидіть, кажу! Тільки от що.

Він спинився перед Тарасом, який знову сів.

—... Слухайте, що я вам скажу. Ваша, сестра, здається, любить мене. І навіть напевно кохає. Чуєте? Я ж її не кохаю. Вона хоче мати від мене дитину й потім жити з нею. Це неможливо. В простітутки не ражу їй іти. Вірите мені чи ні?

Тарас зніяковів і швидко поглядав на його.

— І у вас... нічого з нею не було? — з болючою ніяковостю спитав, бігаючи очима. — Ні...

—Я чув инше...

— Від кого? Від Олі?

— Ні... Товариші кажуть...

— Хто саме?

— Кит, наприклад...

— Знову цей мерзотник!... Нічого не було. Коли вірите, сидіть. Ні, то йдіть собі, — нам нема про що балакати. Це мені надокучило.

Тарас з ніяковою увагою глянув знизу вгору, й сказав:

— Я вірю.

— Добре. В такому разі сидіть. Зараз анархист повинен прийти.

І Мирон знову заходив з кутка в куток. Потім підійшов до ліжка, ліг, закинув руки за голову й завмер в похмурій, злій непорушности.

Тарас непокійно поглядав на Мирона. Потім, очевидно, забув про його й знову впав в свій тупий, неуважний стан.

Мовчанка тяглася довго. По шибках вікон обережно, ледве чутно шелестів дощ, неначе не хотів заважати їхнім думкам.

Нечутно густішими ставали присмерки, виступаючи синюватим димом з кутків. Мирон раптом глибоко зітхнув, підвівся й сів.

— Анархи-й-ста нашого нема —а... — протяг він своїм вередливим тоном. — Обдурив, каналія... Це недо-б-бре...

Він підійшов ліниво до столу й почав робити цигарку.

Тарас, на згук його голосу прийшовши до себе, знову занепокоївся і, неначе згадавши невдоволення Мирона, здивовано дивився тепер на його. Мирон набивав цигарку та ледве-ледве кутками уст та очей посміхався. Лице-ж все одсвічувало якоюсь радостю, неначе на ліжкові йому хтось роз'яснив або росказав щось дуже гарне.

Закуривши, Мирон раптом сів так близько до Тараса, що той навіть трохи одсунувся, поклав на його гостре коліно свою велику смугляво-сіру руку і, наче нічого не було, сказав:

— Ну, як страйк? Вирішили?

— Так, вирішили...

— Так-а-к ... І ви за стра-айк?

— Так, і я ...

Тарас зпідлоба здивовано подивився на Мирона.

— Ціка-аво... А хто більше за всіх? Віра?

— Так, вона ... дуже...

— Та-а-к... А Да-а-ра?

— Вона була проти... Щоб самі робітники рішали...

— Та-а-к... Ціка-а-во... Це ду-у-же цікаво... Ну, а завод, значить, закри-и-ють?

— Так...

Тарас відповідав неохоче. Облизував губи.

— Гаврило в штрейкбрехерах? Га?

Тарас, помітно було навіть в присмерках, почервонів. Мирон зауважив це.

— І страйковий комітет допомоги йому не да-а-сть... Погано вашій родині бу-у-де...

Тарас мовчки дивився в землю.

— Олі-ж зовсім пога-ано буде... До Салдєвва піде...

Тарас якось нервово повів головою у бік. Зітхнув, але нічого не сказав.

— На вас же тільки вся наді-і-я...

— На мене? — роздратовано та разом з тим здивовано повернув до його голову Тарас.

— Та-ак... На ва-ас...

Тарас злісно посміхнувся. Відкинувся на спинку канапи й заплющив очі.

— Чого усміхаєтесь?

Тарас покинув посміхатись, але очей не росплющив; з глибокими тінями від навислого чола він здавався мертвим.

— Га? Тарасе!

Тарас швидко росплющив очі й з роздратованням нахилився до Мирона.

— Чи ви ж бачите, який я чи ні?

— Ба-а-чу... Хворий трохи. —

— "Хворий трохи!"

Каліка я, от хто! Розумієте ви це? Каліка, негодящий, гнилий, дохлий, паршивий каліка з колінами як у коника. На мене надія Оліна. Ха!

Він навіть устав і почав швидко ходити по кімнаті; але потім раптом повернувся до Мирона й сказав:

— Дайте вашу руку! Швидче. Дайте, не бійтесь... Мирон здивовано простягнув руку. Тарас схопив її й приклав до своїх грудей біля серця.

— Чуєте, як бьється? Чуєте? Неначе видирається. Чуєте? Неначе в одчаю лупить головою об стінку... Правда?

— Та-ак ... Бьє-еться... І ви це добре висловили.

Похвала, здавалось, ще більше роздратувала Тараса.

— Правда? — однявши брутально руку Мирона, засміявся він. — Так коли тільки те й робиш, що слухаєш як воно бьється або замірає, то врешті можна знайти найвірніщий вираз... Хм! Чи ви ж знаєте, чим я більшу частину дня занятий? Ну? Я слухаю себе. Гадаєте, я вчора багато чув з цих дебатів? Як же! Я навіть не одразу зрозумів, коли ви оте

сказали... Я тільки чув, як у мене билося серце та надувалась голова... Знаєте, як дитяча опука... І завжди... Я ж ні хвилини не живу, як усі! Ні хвилини! Надзвичайна істота. Я сплю з ватою в ухах та подушкою на голові. Моє власне дихання — такий шум для мене, що я готовий просто вбити себе, щоб не шуміти... На мене надія... Хм! Так... А я собаці, звичайному, дворовому собаці заздрю... Ви не смійтесь — (Мирон серйозно слухав його), — не для виразу, але от так, як є, кажу... Дивлюся на якого небудь пса й думаю, що у його нема "нервів", він може спати, коли схоче. Я, не жартуючи, хотів би бути звичайним собакою, задирати хвіст, гавкать, кусатись, спати ... Розумієте: спати!

Він навіть з люттю стиснув кулак, неначе роздушив в йому це слово.

Мирон хотів щось сказати, але Тарас хапливо, немов боячись, що не дадуть йому докінчити, казав далі :

— Хіба я людина? Хіба я маю переконання? Роздратуйте мене кашлем, і я буду з ненавистю сперечатись з вами проти того, що сам вважаю вірним... Це ж... я, наприклад, ненавижу всіх людей до крови, до піни на устах... А за що? Вони роблять шум. Ну? Люди та собаки. Ціла природа, як природа, але люди та собаки що хвилини шумлять. Що хвилини! Хіба я здатний до життя? Мені б жити на якійсь мертвій горі, де не тільки людей немає, але навіть найменша пташина не водиться, де трава не росте, де все мертво мовчить. От там би мені жити! Ви розумієте це? Це ж — жах! Це смерть. Це... Боже, я не знаю, як назвати це... Ви ж зрозумійте тільки, ви зрозумійте: я два роки не сплю. Ну? Ви розумієте, два роки не знати, що таке сон. Я згадую, як щось безмежно далеке, ті незабутні часи, коли, бувало, хочеться спати. Коли відчуваєш таке приємне тепло, безсилість, очі злипаються, — солодко, солодко... Ви розумієте: два роки! Сама тільки свідомість цього приводить в таку лють, що ... Я, наприклад, тільки знаю, що треба спати. Я ніколи не хочу, лягаю ж тому,що треба. І кожної ночі лежиш і слухаєш, як инші сплять... Ви знаєте цей стан? Коли лежиш, голова важка, хвора, все спить, ніч, як вічність... Боже!... Але й це ще нічого!... І це ще перенесеш... А от як заведеться де небудь собачка й гавкає. О, це — погибель.. це — мука

нестерпна, це — сором непереносний. Ви подумайте: паршивенький, дурний собачка десь далеко тявкає, без потреби, без ладу, ніхто його не слухає, він навіть не підозріває, про вплив свого тявкання, мріяти навіть не сміє, дурний, поганенький собачка, десь далеко, на другій навіть вулиці, а я, розумна істота, цілу ніч занятий ним, цілу ніч звиваюсь від його тявкання, верещу від сказу та одчаю, затуляю голову подушкою, мечуся, сідаю в темноті на ліжкові і, вірите, плачу... Плачу! Ну, хіба не нікчемність я, не...

У Тараса зашарпались губи, підборіддя, він швидко одвернувся й забігав по хаті.

Мирон схвильовано підвівся, підійшов до його, тихо обняв і підвів до канапи.

— Не треба, голубе, хвилюватись, не треба. Ви хворі, але це пройде. Їй Богу, пройде, Тарасе. Сідайте, любий, сідайте. Я вас усім серцем розумію, я сам був такий... Сідайте. Це пусте, себ-то не пусте, це дуже серйозне, але пройде.

— Ні, ви подумайте! — покірно сідаючи й повертаючись до Мирона, якось по дитячому жаліючись заспішив знову Тарас, — бути в такому стані й ні від кого ніякого співчуття, ніхто навіть не вірить. Він же ходить, говорить, навіть сміється, ну, який же він, мовляв, хворий?

— Вам лікуватись треба, Тарасе.

— Що ж мені лікувати? Що лікувати?

— Як "що"! Нерви, звичайно.

— А звідки я знаю, що це нерви? Що таке нерви? Душа? Але що таке душа? Ні, почекайте, ви не смійтесь. А, може, це душа болить у мене? Иноді я навіть хочу цього, щоб душа... Я ж весь час тільки те й роблю,

що дивлюся в себе й бачу, що коли мені краще, себ-то, коли ці нерви трохи спокійніші, я сам стаю бадьоріщим, більш моральним, люблю людей. Розумієте? Але досить змінитись погоді, і я міняюсь, "душа" міняється, я роблюся злий, брутальний, аморальний, мені все огидне. Ну? Що ж це таке?... Ні, підождіть... От я думав, учора... Цілу, ніч думав: чому це так, чому ви неморальний (ви не ображайтесь, я буду все отверто) так, от, ви такий, розпутник, вважаєте, що з жінками все можна, простітуцію там... А чому другі инакше? Не Бог же так зробив? Які причини? Чому Сергій, наприклад, проти? Він же також соціаліст... А може, це просто тому, що ви маєте більш гарячу кров і тіло, ніж він? Яка ж тут моральність? Хіба це заслуга, коли у тебе холодна кров і тобі не треба грішити? При чому ж тут душа? Ні, підождіть, дайте мені сказать, а то забуду... От у тюрмі я все думав: "вийду на волю, все це вирішу." Ну, вийшов. І нічого не розумію... Сплуталось все... Наприклад, кажуть: "неморальність," "несходність душ". Але що ж таке душа? Нерви? Ні, підождіть, я не розумію; як можна жити, точно не вияснивши цього? Коли є душа, то є все: є й гріх, і закон, і злочинство, і моральність... Правда? А коли нема? Та? Коли нема ніякої душі, що тоді? Ну?

І він з страхом, широко розкритими очима подивився в обличчя Миронові. Мирон хотів щось сказати, але Тарас попередив його.

— Тоді ж все брехня! Брехня! Все! Тоді нема ні гріха, ні моральности, тоді тільки тіло. Ніякої рідности душ нічого. Це ж страшенно важно знати це! Правда? Правда? Так?... Підождіть! От, дивиться, кажуть, що можна загіпнотизувати людину. Добре. Але що загіпнотизувати? Душу? Правда? Почекайте! Добре, душу. Допустимо, допустимо, що душу. Так. Але чи знаєте ви, що можна загіпнотизувати звірину й навіть дерева? Я читав, що один учений гіпнотізував дерево, — гладив рукою по одній гильці, і на цій гильці овочі родилися далеко кращі та більші, ніж на всьому дереві. Я не розумію: значить, дерево має душу? Значить, має моральність?... Позвольте ще... Недавно я також читав, що один якийсь лікарь знайшов, що думка, бажаннє є найматеріальніща річ, яку від одної людини до другої можна передати без допомоги слуху чи зору. Якось так: бере він лист чистого паперу, тримає в руці й щось при цьому

думає і при цьому — при свідках (обовязково при свідках!) говорить, про що він думав, і записують. Потім цей же самий цілком чистий листок паперу закладають і заліплюють у конверт і потім розліпивши, дають медіумові. Той в одну руку бере листок цього паперу а другу кладе на азбуку... Знаєте, як у спірітів? З медіумом балакають, сміються, а рука його пише без усякої участи свідомости й пише все те, що думав той доктор. Це що ж таке? Це просто душа доктора лишалися на папері, а потім увійшла в руку медіума, в другу руку й знову на папер. Ніби як з пляшки через лійку перелили в шклянку. Ну?... Хіба не можна зійти з розуму від усього цього? Зійти з розу-му... — раптом тихіще та роздільно вимовив він. — Куди зійти? Як це "зійти"? Де ж я буду тоді? Ще кажуть "душевно-хорий". Значить, зійти з душі... Куди ж зійти? Убік?... Це ж чудно... Правда?

І Тарас розгублено, з початком холодного жаху подивився на Мирона. Той серйозно й похмурившись вдивлявся в його. Потім узяв за руку й, міцно потискуючи її, строго забалакав:

— От що, Тарасе: про душу й про тіло ви поки що відкладіть на бік...

— Як?! — стурбовано стрепенувся Тарас. — Чому? Це ж — найголовніще... Це ж коли...

— Слухайте, що я вам кажу. Про душу залиште. Це вас тепер не повинно турбувать. Нема ніякої ні душі ні тіла. Все це дурниці.

— Як?! Позвольте...

— Дурниці, любий, зайві та непотрібні. Яке вам діло, чи душа відчуває страждання та радість, чи тіло? Ви страждаєте, це — важно, а решта тільки назви більш чи менш вдалі. Плюньте на їх. Покиньте...

— Як назви?

— Ну, так. Люди для зручности поділили те що в суті є неділиме та й забули за це. І бьються за те, що краще, духовне чи тілесне. Все є добре, що дає радість, і все є зле, що дає страждання. Душа в тілі, тіло в душі. Коли живіт болить, — це так само неприємно душі, як і скорбота за кінець світу. Коли ж ця скорбота щира, то й живіт від цього страждає. Почуття, почуття життя є важно... Ну, про це ми колись поговоримо, а зараз слухайте мене уважно. Слухайте, я до вас говорю.

Мирон міцно потиснув його руку.

— Ви про це поки що цілком покиньте думати. Чуєте? Вам спочатку треба полічитись. У вас порушено правільний хід цього самого вашого тіла. Розумієте?

— Ви мене хочете загіпнотизувати... — хитро й слабо скривив Тарас в посмішку свої запалі уста. — Нащо ви тиснете мою руку?

— Ну, то що? — ще строгіще вимовив Мирон — Ну, гіпнотизую, то що? Все життя людей — взаємний гіпноз. Не бійтеся, з шатена не зроблю вас білявим Можна загіпнотизувати до того, до чого є хоч найменьший нахил. Я ж, може, хочу загіпнотизувати вас до того (як що вам так хочеться називати), що є властиве кожній людині, — до почування життя.

— Не всім...

— Неправда. Кому не властиво, той помірає. Дайте кажу, спокій своїй душі, турбуйтесь зараз про те, щоб полагодити те, що зіпсовано у вас. Зіпсовані нерви, головний орган почуття. Полагодить можете. Залиште ріжним дегенератам, безнадійним виродкам займатись душами та містіцазмами. Вам сором, вам робить треба, вас сестра є. Хай займаються скиглінням та дешевою метафізикою всякі ледацюги та ті, що вмірають від ледацтва та негідности. Це їх заспокоює та прикрашує у власних очах. Це для їх засоб боротьби за істнування. Ви ж хворі не з

роду, але захворіли. Ви ж не завжди таким були. Мені Оля казала, що ви були здоровий, веселий та тільки трохи мрійник?

— Так, я був колись здоровий... і мрійник...

— От бачите. Хворі ж усього рік або два?

— Два роки... В тюрмі...

— От бачите. Через що ви захворіли, не знаєте?

— Тюрма й... все таке...

— Ну, в тюрмі не ви самі сиділи... Багацько сидять і не на всіх так впливає. Скажіть, ви онанізном не займались?

Тарас раптом забігав очима й болюче, густо почервонів, так, що навіть в півтьмі видко було, як потемніло його обличчя. Мирон твердо й з якоюсь цікавостю слідкував за ним.

— Ніяковіти нема чого. Душу нищити беретесь, а червонієте, як високоморальний лицемір. В цьому нема нічого такого страшного. Ну кажіть просто, не бійтесь.

Я питаю тому, що по собі знаю, як це впливає на нервову систему. Я також в період своєї моральности в це ховався від гріху... Чого дивитесь? Ах, ви!... Тіло вихваляє, а сам його боїться... Ну, чого ж ви? Кажу ж вам, що мені просто цікаво, я ж також знайомий з цією ватою в вухах, подушками на голові, болями в спині,

грудях... Болить спина у вас?

— Так... Ні... Себ-то...

— Ну, от, ви боїтесь тепер казати, чи болить, чи ні, щоб по цьому не узнав... Та не соромтесь так, кажу. Що тут такого? Коли б на туберкульоз були хворі,не червоніли б так? А ще кажете, що ми неморальні, забагато надаємо значіння половому життю. А вам тільки скажи що небудь, так неначе святая святих зачепив. Ну, кажіть просто, без корчів. Так?

Тарас неначе ковтнув щось.

— Так... — нарешті тихо, з мукою сорому видушив він з себе.

— Ну, звичайно... — спокійно сказав Мирон. — Тільки не мучте себе так. Страждають від того, що моральність нарушують, але від того, що організм руйнують, не страждають! "Тіло"... Знаю навіть таких, що збожеволіли від сорому та докорів совісти. Ну, годі. От краще подивіться на мене, я колись був такий же, як ви, але тепер, як бачите, здоров, та живу без ненависти до життя. Швидче навпаки. Те саме й ви можете зробити. Тільки перш за все лікуватись треба. Фізично. Розумієте?

— Так.

— От. Але онанізм необхідно залишить. Необхідно. От тут прийдеться вам перемогти вашу мораль. Прийдеться до женщини йти. Не мати зовсім полових зносин ви тепер вже ні за що не зможете. Ні за що. Коли навіть і не буде дійсної потреби, вам все здаватиметься, що страшенно треба, що вас душить, гнітить і т. п. Розумієте? Я це знаю. І знову візьметесь за старе. А раз нервова система порушена в певному напрямку, то найменьший товчок в цьому ж самому напрямі може зруйнувати все, що зроблено лікуванням. Ніяк не можна! Треба йти до женщини. Розумієте? Не корчачись від мук сорому, не з нахабством від свідомости, що робиш злочин, але просто та свідомо, як до лікаря. Найкраще женитись. Але це за два тижні не робиться. Для вас же кожен день дорогий. От і завдання. Звичайно, берегтися від хвороб. Перечитайте книжки, як забезпечити себе. Та ви не крутіться, а

слухайте. Иншого виходу для вас нема: або гнити, дім божевільних, смерть — або женщина. Хочете — вірьте, хочете — ні. Це головне. Зможете без женщини? Тим краще. Але навряд. Потім у санаторію, пожити спокійно, і зробитесь тим самим живим мрійником, що раніще, хотітимете спати, робити, не будете помічать собачок і любитимете людей. Розумієте? Трагедій нема чого утворювать. Не треба брати прикладу з ціх розчарованих душ з "благородних", всі ці анархістичні містіки, нитіки, вся ця захмарна публіка в більшости випадків — хворі на вашу ж хворобу. Розібьє нервову сістему і, звичайно, цілий світ йому — сама тюрма. Хто сам широкий, той і в мишиній норці уміститься. От. Лікуватись треба вам. Вилічитесь, будете робити й Олю не допустите до дурниць...

Тарас при імені Олі нахилив голову.

— ...І це треба яко мога швидче полагодить. Вона тільки за вас і тримається. Чуєте, Тарасе?

— Я нічого не можу, — похмуро сказав Тарас. Лікуватись... Хм!... І Кисельський це радить... Спасибі... Але який же чорт платитиме за моє лікування? Ну?

Він підвів голову й злісно подивився на Мирона. Той допитливо слідкував за ним.

— Треба грошей дістати... — спокійно сказав Мирон.

— Дістати? Де? Ограбувать когось?

— Ну, коли б і ограбувать? — згодився Мирон. Тарас здивовано вдивився в його лице.

— Чого дивитесь? Серйозно кажу. Ви хиба про це самі не думали? Га?

Тарас раптом чомусь знову прийшов в роздратований стан.

— А, к чорту! Киньте! Все це... Де живе цей дурний анархист, я сам піду до його. Дайте записку.

— Добре. Але ви зачекайте. Справді, Тарасе, чому ви так ставитесь до цього, щоб ограбувати? Ну хоча б цього самого пана Кисельського? Га?

— Ви... серйозно? — раптом дуже тихо, з переляком спитав Тарас.

Мирон ще уважніще придивлявся до його. В кімнаті ставало темніще, і Мирон навіть перегнувся трохи вперед.

Тарас встав, помалу Провів рукою по розкудовченому волоссю, зробив два кроки убік, вернувся й подивився на Мирона.

— Я думав про це... — тихо, соромливо прошопотів він.

— Сідайте... — повів рукою Мирон біля себе.

Тарас сів.

— Ну? Що ж ви думаєте?

— Не знаю... Не зможу...

— Чому?

— Занадто вже подло... У кого иньшого, не знаю, але у них... ох, як подло!

— Ви гадаєте, що дуже подло?

— Безумовно... — з якимсь навіть сумом сказав Тарас. Він приходив знову до свого тупого, млявого стану.

— Але чому же подло? — уперто повторив Мирон.

Тарас мовчав.

— Чуєте? Тарасе!

— Так, я чую.

— Ну?

Тарас не рухався. Потім одразу стріпнувся, неначе злякався чогось:

— Ні, ні, ні! — швидко, з лякливим роздратованням заговорив. — Це — дурниці! Це — ні.. Ну, що ви?! Це... Фу, як серце б'ється! Думаєте — від думок? Від "душі"? Нічого подібного. Душа тут ні при чому. Просто не зроблю...

— Але чому?

— Та що ви, справді?! Ну, як я це можу зробити? От, їй Богу! Дайте записку до анархиста... Ну, як це зробити? Ну, ви подумайте! Та мене ж з партії виженуть, мене...

— А коли Оля в простітутки пійде, а ви в дім божевільних, це краще?

— Слухайте, — раптом цілком иншим тоном, страшенно серйозним, злякано-попережаючим вимовив Тарас, — ви мені більше не кажіть за дім божевільних... Добре?

Мирон пильно вдивився в його.

— Добре. Не буду. Але ви одповідайте: що краще?

Тарас тер чоло й правий висок.

— Чуєте, Тарасе: що краще? Тарас подумав, неначе пригадуючи, що треба відповідати.

— Що краще? Хм! Краще... все, ніж подлість...

— Це, можливо вірно, але чому подлість?

Тарас різко одірвав руку з чола й повернувся до Мирона.

— А чому ви самі цього не робите?

— Мені не треба.

— Не треба? Ви — багаті?

— Ні.

— Ну, то що ж? Хіба краще бути бідним?

— Для мене, так.

— Чому?

— Тому, що як би я був багатий, я не робив би. Нудно було б, стогнав би. Це — нецікаво. Але коли б треба було, от так, як вам, зробив би... Але вже подлотою не вважав би того, що зробив.

— Не вважали б?

— Ні. Вважаю, для мене подлости в цьому нема. Коли б ви у злодія одняли гаманця, що він вкрав, і частину його віддали тому, хто гине від злиднів, це була б подлість? Так?

Тарас мовчав.

— Я так само міркував... — нарешті прошепотів він. — А це — софізм, це — логика, але зробити... О... Ну, знаєте що, годі про це. Я вас прошу.

— Ні, почекайте. Ще питання... Скажіть, коли я вам запропонував це, ви були певні, що я сам вважаю це за подлість?

Тарас замнявся.

— Так... Я думав... Але...

— Ні, нічого, нічого... Це я просто з цікавости... Сидіть спокійно... Але за пропозицію мою подумайте. Я вам зможу дістати помішників... знаєте що? Доведіть думку про злодія до самого кінця, себ-то коли думка про подлість буде тільки смішною. Але до того часу, поки самі вважаєте це подлостю, ні за що не робіть, хоч бий справді прийшлося помірати. Чуєте? Дуже погано потім буде. Згадайте хоч Розкольникова з Достоєвського. Чоловік відважився на злочинство, А тут то власне злочинства й не повинно бути. Тепер от вам другий приклад. Подивіться на цього самого Кисельського. От він же учора щиро образився; він щиро, значить, думає, що його грабування селян діло справедливе, він — чесний з собою. А почни він сумніватись... і почнуться муки совісти. Як у Сергія. Цей не посмів кричати на мене, цей вже з собою розійшовся: ренту з мужиків бере, але вже не зовсім вірить, цо це так і слід. На партію дає, як який небудь купчик, що занадто багато на шахраїв, на церкви та на благодійні справи... Бачите, все діло в собі... Робітникові зараз слухати пісні про абсолютну справедливість та моральність треба обережніще. Більше до себе прислухатись. Не бійтесь, Кисельські, звичайно, вас осудять, але-той, хто був у вашому становищу, той не

осудить і не прожене від себе... І мораль вашу прийме. Тільки б проти себе не йшли, на всіх же Кисельських плюньте. Подумайте... Та швидче... Оля ледве тримається... Га?

Мирон навіть близько зазирнув в лице непорушного Тараса. Той чудно подивився на його, підвівся й одяг кашкета. Потім раптом нахилився й тихо спитав:

— А душа?

— Що "душа"?

— А душа, своя власна, що скаже? Вона ж є чи нема? Та?

— Та нащо вона вам?

— Ото-то-ж! — з похмурим торжеством уклонився Тарас і мовчки пішов до дверей.

— Та почекайте ви, чудачина? — підвівся за ним Мирон. — Ви мені скажіть, що ви думаєте. Так же неможна. Треба щось робити.

Тарас зупинився біля порогу. Лице невиразно біліло на тлі темного прямокутника дверей. Помовчав.

— Я подумаю... — тихо, вдумчиво промовив. — Думку до чуття ... Хм!... Все це треба... Так... Дуже, як би сказати... Тоді, все вирішиться... І Кисельський...

— Ви зараз куди йдете? — з деяким вже непокоєм придивляючись до його, перебив Мирон. — Може, провести вас?

Тарас підняв голову.

— Ви гадаєте, що я вже божеволію? — раптом голосно, різко засміявся. — Ха-ха-ха! Ну а що як я весь час дурника строїв, щоб вивірити вас? Га? І балачка про хворобу й... все? Що як я навигадував все про свої стани? А ви, вже так і повірили, що зробилися моїм другом? Умаслили, мовляв, мене? Ха-ха-ха! Помиляєтесь!

— Тим краще, — сказав Мирон, підходючи ближче та вдивляючись.

— Ну, то до побачення, як так! — крикнув насмішкувато й злісно Тарас, і швидко вийшов.

Мирон помалу підійшов до вікна. Кутки очей та уст ледве помітно сумно-насмішкувато посміхались.

На вулиці засвічувались лихтарі.

VIII

Другого дня Тарас і Дара знову прийшли до Мирона, але були у його не довго. Тарас узяв адресу анархиста та записку до його, а Дара повернула книжку. Нічого про неї, не сказала й зараз же попрощались. І тільки вже на порозі обернулася до Мирона й сухо, навіть вороже кинула:

— Адреси сестри вашої мені не треба. Чуєте?

— Добре... — байдуже відповів Мирон, який прийняв їх якось втомлено, неуважно. Дара скоса зірко оглянула його. Він, не чекаючи їхнього відходу, знову сів за чертежі.

Після цього Тарас зник на кільки день. Ніхто не знав, де він. До речі, Кисельські не дуже то й турбувалися про його, — у їх були свої турботи. Турботи ці неначе грубим шаром вкрили всі згуки в помешканню. Не співали, не грали, балакали тихо, неначе боялися когось збудити.

Віра цілими днями лежала, дивлячись у стелю горячими, напруженими очима. Ввечері ж ішла десь з Петром і верталася пізно. Петро, прощаючись з нею, чудно посміхався, Віра ж не дивилась на його, з мукою хмурила брови, і нервові струйки погрозливо збігали до уст, кривлячи їх. На другий день вона здавалась розбитою, в очах стояла туга, але ввечері знову, находило на Віру чудне, задиракувато-злісне підняття й вона чекала на Петра. Петро зьявлявся, і вони йшли. Катерині Андріввні казали, що йдуть в партійних справах. Дійсно, вдень часто прибігав до Віри Костя й радився з нею з приводу страйку. Иноді й Віра виходила з ним.

Катерина Андрієвна була незадоволена Вірою, але не чіплялась до неї з розпитуваннями та звичайними балачками. Иноді тільки неначе мимохід заважала, що коли Віра тепер сяде в тюрму, то це буде для неї смертним присудом. Віра мовчки та зневажливо стуляла губи. Більше нічого не казала Катерина Андрієвна, але вечорами дуже довго розмовляла з Семеном Васильовичем. Той, як звичайно, насмішкувато — тонко посміхався й скоро їхав у клюб. Здавалося, він знав щось важне й тільки до часу ховав його. Але Катерина Андрієвна вже звикла до цієї посмішки, і вона дратувала її. І після балачок з ним ставала ще безладніщою, неуважною. Скрізь по кутках канап та фотелів валялися, розкидані її хустки, початі книги, які вона з роздратованням шукала; голова частіще була обвязана хусткою в оцті, і вона майже що дня їздила до лікаря по жіночим хворобам.

Дара та Сергій з своїх кімнат майже не виходили. Коли хто-небудь заходив до них, їх завжди заставали за книгою. Проте, коли виходили, Дара одкладала книгу і, склавши руки на грудях, ходила по хаті, грізно нахмуривши брови. Иноді раптом рішуче та швидко йшла до Сергія. Сергій зустрічав її ласкавою, посмішкою, ні про що не питав і говорив про саме звичайне та неважне. Але й в цілому домі ніхто ніяких "питаннь" не підіймав, неначе всі мовчки вмовились про це. Дара сідала на канапу, кликала Сергія, клала голову його собі на груди й тихо гладила волосся. Але майже кожного разу замислювалась і иноді навіть

до того, що не помічала, як Сергій визволяв голову, з сумною посмішкою підводився й сідав за стіл.

Через те несподівана поява Тараса усіх оживила. Почали турбуючись розпитувать його, докорять йому, панькатись з ним. Але Тарас на всі запитування одповідав щось невиразне, з чого можна було тільки те зрозуміти, що він не хоче давати ніяких поясненнь. Одначе в лиці йому зьявилося щось нове, якась усмішка, якийсь скептично-спостерегаючий погляд. Говорив мало, але вже не від ніяковости, а з якоїсь иншої причини. Иноді раптом витягав записну книжку й швидко щось туди вписував. Одного разу, коли Дара з Вірою несподівано гаряче засперечалися про страйк, Тарас, усміхаючись, щось записав. Дара потім причепилась до його, витягла книжку й прочитала: "Віра: Ми мусимо показати, що ми не придушені." "Собі про саму себе хоче довести. Для чого?" Дара мовчки усміхнулась і повернула книжку.

Иноді підчас обіду також щось записував. На його вже не звертали уваги. Часто хто небудь ловив на собі його погляд, розглядаючий, цікавий, неначе він вперше бачив це обличчя.

А то зьявлявся на кухні й починав з куховаркою Горпиною релігійні розмови, уважно, бігаючими, сверлячими очима впиваючись в неї.

— Ну, а що коли людина образить чимсь Бога, то що він?... — раптом задавав питання.

Горпина, товста, спокійно-добродушна, як віл, дуже охоче та з знанням справи відповідала:

— А понятно, що розгнівиться... Вас образити, то й то розгнівається... Ну, та, хай Господь милує, щоб людина дожила до такого... Але ж і те треба сказати, що й образа ріжна бував... Людина, може, того й на думці не має, а Бога оскорбила... Ну, понятно, всяке значить і оскорблення.

— Ну, наприклад?

Горпина, помалу, миючи посуд, роз'ясняла йому

й це, при чому виявляла саму точну поінформованість в

подібних питаннях.

Він слухав уважно.

— Ну, а як же Бог терпить зло на землі? — питав.

— До якогось часу терпить... А як терпець перервеця, то й... перестане терпіти...

— Правильно. Чого ж зараз терпить?

— Треба, от і терпить... І не наше це діло питати...

— Ну, і те, що ви на старости літ чужий посуд миєте, що сина вбито, що хворієте, — все це також треба?

— А як же. Бог дає, не ремствуй... А будеш ремствувать, ще гірше буде...

Тарас виймав книжечку й записував: "Горпина сьогодня сказала, як всі загіпнотизовані: "Так треба." Цілковита відсутність критики та аналізу. Завтра побалакати про смерть."

І говорив про смерть, про загробне життя, рай, пекло. Горпина й з цими речами була знайома не гірше ніж з кухенним посудом. Тарас знову записував, а Горпина гадаючи, що слова її "в ліс не йдуть," як сама

признавалась Анісі, навіть по декільки разів повторювала, щоб вірніще записав.

Ходив і до Сергія. Він і раніще не раз заходив побалакати про те, про се. Але тепер питав тільки про соціалізм, душу, тіло, про Бога. Питаючи, розглядав Сергія, так само, як і Горпину.

В кімнаті Сергія завжди було надзвичайно чисто, тихо, сумно, як в келії чернця, що стоїть на кінці життя. Штори завжди були напівспущені, освітлення рівне, неярке. І скрізь книжки: на столі, на полицях, у великій шафі, навіть на підлозі акуратними стовпчиками. Утворювалось вражіння велетеньскої книжної шафи, так що навіть не помічалось ні шкуряного фотелю, ні столу, ні канапи.

Сергій майже нікуди не виходив і часто пульверизував кімнату, якоюсь чудно-пахучою плинностю. Легенько кахикав, неначе пробував, чи не одірвалося щось хруське в грудях. Говорив завжди ходючи, ходив же помалу, розміряно, поглажуючи жовту борідку.

Тарас звичайно умощувався в кутку канапи й слухав, час від часу вставляючи ніякові запитання. Иноді приходила Дара й сідала в другому кутку канапи. Серед якого небудь монологу, коли Сергій починав занадто хвилюватись, вона раптом кликала його до себе, мовчки поправляла йому волосся або краватку й відпускала. Сергій вдячно дивився на неї й казав далі вже спокійніше.

Книжки також слухали Сергія, мовчки похвалюючи за те, що добре розумів їх.

Так бувало раніще. Тепер же, дещо змінилось. Дійсно, книжки, штори, пульверизатор, навіть мьягкі пантофлі були на свойому місці, але люди змінились. Тарас не сидів спокійно, але весь час то нахилявся наперед, то відкидався на спинку канапи; питання задавав не з старою соромливостю та ніяковостю, але уперто та сильно; у відповіді

вслухався з часто нетерплячою увагою й усміхався, неначе ховаючи їх в себе, складаючи до всіх инших відповідів. Присутня при цьому Дара пильно придивлялась до його, але він не звертав на неї уваги й не один раз дивився й на неї так, неначе вперше бачив.

Сергій не помічав нічого й все так само ходив та говорив. Але голос йому зробився ще тихіщим, з нотками якоїсь покірливої туги та задуми. І говорив переважно про абстрактні речі, про таке, що мимоволі утворювало сумний, солодкий настрій віддаленості від світу. Маячили в уяві образи якоїсь чудної природи та життя, сум погаслого дня, тихих міст з білими тужно-пустельними стінами. Нічого подібного Сергій не казав, але чомусь завжди розмови його викликали такі образи.

Раніше Тарас охоче підлягав силі його слів, але тепер нетерпляче ворушився й часто переривав Сергія новими запитаннями.

— Ну, коли ж я не вірю, що буде коли небудь мир на землі? — якось раз уперто спитав він.

— Він буде — вибачливо, з тихою впевненостю посміхнувся Сергій, навіть не подивившися на Тараса, неначе хтось невидимий задав це йому запитання. — Він мусить

бути вже хоч би тому, що ми знаємо про його. Він є в нашій свідомости, значить, він вже істнує. З свідомости ж він ніколи не зникне, бо добре людині з ним. Людина не може жити без віри. Високе та святе завжди житиме в нашій душі; релігія завжди буде відміною людини від звірини. І чим далі, тим більше житиме людина духовним життям. Сучасні умовини, капіталізм та инше, — в соціальному життю — є те саме, що в індівідуальному процесі чисто тілесні. Так, так власне: треба спочатку зрозуміти це, щоб зрозуміти релігію соціалізму. Ре-лі-гі-ю, а не теорію. Релігія обхоплює цілу людину, цілу, нероздільно, з солодкими мріями, про далеке, безмежно віддалене, неясне й з найближчими потребами. Величний, грандіозний звязок явищ проходить дивним

ланцюгом в душі. Це підіймає, це глибоко утихомирює, це поясняє темну загадку зниклих поколіннь. Ні, релігія вмерти не може, вона вічна. Тепер іде нова форма її, більш ясна, більш блага, ніж усі инші, — релігія соціалізму.

— Хто ж Бог її? — похмуро усміхнувся Тарас.

— Бог? Світове життя, Великий Процес, Великий Звязок, в якому кожне істнування є необхідне.

— Навіть жандарів?

— Так, навіть жандарів!

Тарас болюче — насмішкувато посміхнувся й подивився на Дару. Але Дара сиділа рівно, притуливши голову до спинки канапи, як у фотографа, і дивилась перед себе суворим, задумливим поглядом. Можливо, що й не чула нічого.

— Нащо ж ми боремось з ними, як так? —Тарас приклав руку до чола.

— Нащо боремось? Тому, що це — Процес, Рух, тому, що в русі Бог, рух ж є — боротьба. Ми рухаємось, рухаємось далі в глибину, процеса. От чому всяке тяготіння до низинних звірячих інстінктів викликає почуття гидливости... Це похід назад, нище... — Хм! Цим ви також пояснюєте огиду деяких людей... до полового життя, наприклад?

— Безумовно! — з тою ж тихою переконаностю похитав головою Сергій. — Організації з більш тонким духовним життям не виносять брутального, низинного. Вони, як деякі рослини...

Але Тарас не слухав: Виняв книжку й швидко записав: "Неодмінно згадати. Сергій: тому огида до полового, що дуже духовний. Розмова з Дарою, коли підслухував. Також самогіпноз."

Дара скоса слідкувала за ним. А Сергій ходив та говорив:

— Наївне пояснення. Атеїстів немає серед нормальних людей, як нема людей що прагнули б вводити в організм отруту замісць здорової їжі. Совість не вигадка, але внутрішній інстінкт релігії Обовьязок — совість.

— "Так треба," — засміявся раптом хрипким злим сміхом Тарас і встав. — Горпина також говорить що так треба. А коли скажу "не треба," і вся ваша релігія куди подінеться? Ох, скрізь це... Прощайте!

І в той же день знову зник, не зьявляючись у Кисельських кільки день. Його бачили зрідка на вулиці. Віра зустріла біля університету. Стояв, піднявши голову, і розглядав будинок з своєю, чудною усмішкою. Щось швидко записував. Побачивши Віру, раптом зблід увесь, зніяковів, не уклонився навіть і побіг убік.

Декільки раз його бачили біля вікон крамниць все з тими самими страшенно-блескучими, неначе насвіжо-полякованими очима й чудною, саркастичною усмішкою, від якої ставало моторошно.

У своїх він зьявлявся за цей час усього разів зо два. Оля, яка почала чомусь ходити до Дари, розповідала, що в кожну свою появу Тарас лякав усіх. Раніще він бував і похмурий, і роздратований, і брутальний, але видко було, що це від хвороби та тяжких обставин, але тепер ніхто не знав просто, що й думати. З матіррю в образливому тоні говорить про Бога, сміється, лається; батька запевняє, що тому необхідно загіпнотизуватись християнськими чеснотами, тоді у його не стане параліча. До неї, до Олі, обидва рази чіплявся й пропонував усипить та внушить їй, що їсти та пити нічого не треба, що головне — дух, а тому й

всяку тілесну гидоту легко можна буде зробити. А в останній свій прихід раптом заявив, що ще трохи, що скоро дійде думка до почуття й все і буде гаразд. І гроші, і здоровля будуть. Хоч на всі розпитування про здоровля сміється й запевняє, що з розуму або, як сам висловлюється, "з душі" ще не зійшов. Дуже чудно!

І Оля швидко втирала очі, які наповнювались сльозами.

Тим часом підготовка до страйку йшла якось безладно, недбало, нервово. Наталя, яка почала знову заходити до Мирона, розповідала, що все йде так, неначе взяли на себе нудний, непотрібний обовязок. Збіралися гроші, але ніхто не знав, у кого каса. Випускались прокламації, і ні один агітатор не бачив їх. Іону ніхто не може спіймати, ганяє десь за своїм репортерським матеріалом до газети. Рисецький поїхав до себе в маєток здобувати свідоцтво благонадійности, щоб поступити в університет. Між тим, як каже Віра, досить начальству глянути на Рисецького, щоб переконатись в його цілковитій благонадійности у всіх сенсах. Безладя, нещирість, інертність! Твердять про відродження, самі ж мертвяки; гальванізують себе цими фразами про відродження. Віра метушиться, бігає, очі горять, але все без толку. Хто щось робить, — то це Коля, Женя, декільки агітаторів з робітників та... обставини. Вона, Наталя, кинулась було допомагати, але тепер бачить, що далеко краще одійти й не додавати безладдя. До того, ще й Дара рішуче одмовилась взяти участь в справі, і багато робітників непевні в необхідности страйку. Кит задається й удає з себе генерала. Це дратує та лютить. Одним словом, відчувається щось штучне, ненормальне насильство якесь.

Мирон слухав мовчки, розглядав Наталю й несподівано брав за руку. Наталя одразу ж замовкала, неначе думки її натикались на стіну. Потім швидко видирала руку й казала далі. І знову Мирон слухав, потім, посміхаючись, брав руку, сильно стискував її, й Наталя знову робилася блідою й замовкала.

— Покиньте, Мироне, — глухо сказала вона одного разу, не дивлячись на його.

— Чому?

— Самі знаєте. Ви занадто заразливі. А то я ніколи більше не прийду до вас. — Хіба?

— Побачите.

Мирон усе ж таки не "кидав", але вона знову приходила. Иноді приводила його до себе й співала йому. Він лежав на канапі, курив і з тою ж посмішкою дивився на її повну, роздвоєну спину. Коли ж підсідала до його, сильно обіймав, притягав до себе й шепотів безсоромні, жагучі слова. Наталя мовчки видиралась, очі ставали безсилими, на блідих щоках виступав румьянець. Здебільшого нічого не казали, неначе умовились вести гру мовчки.

Иноді Мирон раптом підводився, одягався й ішов, не кажучи ні слова. Наталя шукаючим, питаючим поглядом провожала його. Але, як і завжди, нічого не говорила. Про Дару також ніколи не забалакувала, особливо після того, як одного разу Мирон сухо й різко сказав, що йому розмови про неї надокучили й він знаходить їх зайвими.

В страйку Мирон не брав участи, але часто ходив до Хведора. Були ще одні недільні збори, але вони не вдалися, бо усі були заклопотані страйком, а крім того рішили не збіратись, поки не виясниться питання на заводі.

Питання швидко вияснилось: товариство несподівано зачинило завод. Ходили чутки, що воно тільки й чекало страйку, щоб ліквідувати свої заплутані справи. Другі запевняли, що це тільки тактичний крок з боку товариства. В кожному разі для самих страйкуючих це вийшло несподівано.

Тарас зьявився як раз в день закриття заводу. У Кисельських сидів Кит, коли Тарас прийшов. Повідомлення не зробило на його ніякого вражіння, але після цього він почав безцеремонно та пильно розглядати Кита. Погляд був гарячий, нездоровий, лице лисніло, й було блідо-жовте.

Кит нахмурився, Віра здивувалась, Дара стриманно посміхнулась. Тарас же розглядав, чудно посміхаючись.

— Ви, здається, дуже задоволені страйком? — нарешті запитав Кита.

Кит здивовано відповів:

— Ви нездорові, Тарасе?

— Я? Хо! Дуже здоров. Але я питаю, чи вдоволені ви страйком?

— Дуже вдоволений.

— Наближає до соціалізму?

— Так, наближає.

Тарас обвів його очима з ніг до голови, повернувся до Дари і, хитнувши на його головою, сказав:

— Він і соціалізм... Багато спільного знаходите?

Кит почервонів, гарні брови його похмурились. Але з непорозумінням дивився на Тараса.

— Тарасе! Що з вами? — здивовано скрикнула Віра.

Він, не відповідаючи їй, звернувся знову до Кита:

— Ви дивуєтесь? Чого? Тому, що я осмілився вам, генералові, такі речі казать, чи й справді певні, що маєте відношення до соціалізму?

— Тарасе! — строго закричала Віра. — Ідіть до себе зараз же!

Тарас неначе не чув. З глибокою, запальною ненавистю дивився він на Кита. Той ще більше почервонів, але зневажливо здивовано усміхався. Тарас знову швидко повернувся до Дари.

— От ця людина мене соціалізмові вчила! Ну? Як вам це подобається? Він розтлив мене духовно... Він... Цей генерал... Га? Чуєте, ви, ви мене соціалізму вчили. Ха! Це ж жах! І тільки Тепер я зрозумів, який це жах! Це ж все одно, як від проститутки кохання пізнати, любити її, обожати й раптом дізнатись, що вона — цинічна байдужа простітутка, ніякого відношення до кохання не має, але з ...

— Тарасе! Ви збожеволіли?! Що з вами?! — закричала злякано Віра.

Кит з червоного зробився раптом, блідим, підвівся. Віра з замішанням поглядала то на Тараса, то, на Кита. Дара з ще більшою увагою дивилась і не рухалась,— видко, вона де-що знала раніше.

Тарас замовк із чеканням упьявся в Кита очима. Той одвернувся від його й промовив, звертаючись до Віри:

— Я зайду иншим разом.

Тараса неначе струснуло від люті.

— От! — повернувся він до Дари. — От і все! От! Бачите?.. Він же ще до того й боягуз, підлий боягуз. От він знає, що я дещо довідався про його, і не сміє мені нічого сказати. Не сміє! От дивиться на його!

— Я з божевільними та хворими говорити не вмію! — глухо, не обертаючись, кинув Кит, простягаючи руку Вірі.

— Ну, ні!! — раптом спалахнув Тарас.— А я хочу, щоб ви говорили! Одповідайте мені зараз же, звідки ви дізнались, що моя сестра в звязку з Мироном?

— Тарасе! — слабо скрикнула Віра.

— Віро! Та не втручайтеся ви! Нічого ви не знаєте. Це моє діло. Одповідайте, ви! Звідки!

— Я нічого подібного ніколи не казав, — з холодною гідностю повернувся до його блідий Кит. Очі йому блестіли злісно та збентежено.

— Брешете! Ви мені самі казали, що щось знаєте, лаяли з обуренням Мирона, з партії виганять його бралися. Називали Олю бідною. Цього не було?

— Ні. Ви мене не так зрозуміли.

— От! Ха! От завжди так! Ну, а позавчора ви що казали за Віру та Мирона? Що? Одповідайте! Ах, ви спльотник, гидота! Мене не помітили? Але за те я вас помічаю. Я про вас все знаю, все про мого бога! Я ж любив вас, чи розумієте ви це, цинік!

Тарас знову повернувся до Дари.

— І чим же взяв, скажіть ви мені? Що він зробив для організації? Цинізм мав я за реалізм, нахабство — за сміливость, безсоромність — за знання, боязність —— за конспірацію. Розумієте ви це? А все вуса, постать, голос. Тіло паршиве бога мені зробило... Бога!.. Ха... Я ж такий молодий був... Ну, дайте ж мені в пику, коли не правда! Дайте! Я навколюшки за це, стану перед вами й цей самий кулак ваш поцілую! Ну?

Кит рішучо підійшов до Дари й простягнув їй руку. Дара пильно дивилась йому в бліде перекривлене недоброю посмішкою лице. Подала свою руку.

Тарас зареготав.

— От! Ха-ха-ха! Ех, ви "соціалісти"! Вчителі правди! В і н — вчить... Він тепер ходить і вже вчить, проповідує усім якісь кульки проти вагітности... Та цілі дні на біліарді грає... Це — мій бог! Ха-ха-ха! Моральність пропорідує, громить Мирона. Мирон — гидота, але Мирон не лицемір. Чуєте ви?! А ви яке відношення до моральности маєте? Він — герой, покинув за для революції трьох дітей та жінку. Діти та жінка голодують, а він вчить кулькам партійних панночок і громить порок. Це неправда? Ні? А хто з своїм батьком до дівчат бігав? Чого дивитесь? Також неправда, — скажете? А хто сам розповідав про це? Не ви? Хто говорив про свого батька з таким цинізмом, що вуха у всіх горіли? Не ви? І це вчителі соціалізму? Ці люди приходять до нас страйки улаштовувать? Вони пороки ізгоняють? О ні, вас, таких треба гнать, як собак, від соціалізму, від партій. Та ні, тепер почекайте! По-че-кайте! Тепер з вами не так...

Тарас вже весь тремтів, очі страшенно блестіли, нависле чоло масно вилискувало.

З своєї кімнати на галас вийшов Сергій. Помітивши незвичайні обличчя у всіх, він здивовано зупинився й тихо запитав:

— В чому річ, панове?

Кит потиснув плечима й показав на Тараса:

— Лічити його треба.

Тарас, побачивши Сергія, закричав:

— Товаришу Сергію! Ходіть сюди! От... я незгожуюсь з Сергієм, до глибини душі незгожуюсь, навіть більше — злом проклятим називаю всі ці душі, метафізику, але Сергія я поважаю! Глибоко поважаю! Чуєте, Сергію, я вас глибоко поважаю, а он того добродія...Чуєте Сергію, цей добродій також задоволений страйком за для соціалізму... Ха-ха-ха! Ви не дивуйтесь! Тепер скрізь почався переворот до відродження, так він також громить порок, роспусту й пропагує шарики! Ха-ха-ха! Він вам пропонував? Напевно пропонував!

— Що таке? — здивовано дивився на всіх Сергій...

Кит, потискуючи плечима, вбираючи голову в груди та розводючи руками, почав щось тихо з обуренням говорити йому. Але, Сергій, видко, не дуже уважно слухав його, запитуюче дивлячись на Дару. Та ж усміхалась і мовчала. Віра в кінець розгубилась і мовчки дивилася на всіх.

Тарас же казав далі все в більшому підняттю:

— Про що він говорить, товаришу Сергію? Про шарики? Чи про соціалізм? Пане Михайле, генерале Кит, будьте ласкаві трохи голосніще, і я хочу знати, як поводитись з соціалізмом та з шариками. Ха-ха-ха! Він дуже добре розповідає, особливо про "шарики". З подробицями, з слинкою та з добродійними словами... Я чув... О, я багато де чого почув тепер після тюрми.

— Тарасе, заспокойтесь... — підійшов до його Сергій.

Тарас раптом страшенно розсердився.

— Та чого ви?! Що ви обороняєте його? Ви ж самі знаєте, що це — гидота, ви ж самі казали, що він... Що? Ні? Неправда? Ви не казали, що цього добродія трудно поважати? Що його цікавить тільки роля генерала, а що до соціалізму йому стільки ж діла, скільки курці до північного полюсу? Це — не ваш вираз? Ні?

— Тарасе, я вас не розумію...

— Чому? Чому не розумієте? Що я не так, як ви, не делікатнічую кажу йому просто в пику правду? Та йому мало цього, — йому плювати треба в пику. Це ж... Він паскудить усіх, він сестру мою Олю, ця гидота... Геть звідси! Геть поганцю!

Тарас скажено кинувся на Кита. Кит машинально ступив назад, але Дара швидко схопила Тараса і вдержала.

— Пустіть, я йому плюну в пику. Кумирові мойому плюну... Пустіть.

Сергій, легенько підштовхуючи та умовляючи Кита, провів його в передпокій. Тараса всадили. Руки йому дуже тремтіли, на устах виступила піна, він дихав важко, неначе за хвилину вибіг на високу гору.

— Заспокойтеся, Тарасе, заспокойтеся, любий, не треба так... — схвильовано говорила Дара, потискуючи його руки.

У Віри від страху, широко розкрилися очі: вона шамоталась біля його пропонувала води, одеколону, заглядала йому в вічі.

Сергій, який повернувся, з непорозумінням звернувся до Дари:

— Та що тут вийшло? Через що?

Дара неохоче почала йому, поясняти, але Тарас зараз же піднято перервав її:

— Невірно! Я тільки плюнув на одного з кумирів своїх! От... Годі! Вони всі такі, як цей. І вам Віро, не вірю... Не вірю... Не для соціалізму... і ріжних там душ ви цей страйк... знаю. Не вірю. Бачу, чому... І вам, Даро... Все знаю, бачу... Годі. Брехня, обман, гипноз, мерзота все і більш нічого! Нема нічого, ніяких соціалізмів, комунізмів, анархизмів, все — брехня, обман, гидота! Доволі! Пустіть мене. Вибачте, що... Ну, все одно. Вас, Сергію, я поважаю. Не згожуюсь з вами, але поважаю. Смішно, але так відчуваю. Пустіть мене. Ну, думайте, що розчарування... Та, я, може, сам тому помітив, що... тіло моє... але тим вірніще... Значить, так. Це, значить, вірний доказ...

— Тарасе, Тарасе...

— ...А цей мерзотник... О, як заболіла голова! Але все одно... Він зараз піде й почне розповідати всім, що я з розуму зійшов. Поважно, переконуюче, серйозно... Нехай. Я, може, і зійду з розуму, — з душі зійду, хе!

— Тарасе, любий, годі!

— ...але ще не зійшов, ще ні. О, ні-і, ще почекайте... Ще багато... І ви слухайте, от слухайте мене, я вас дуже прошу. Я зроблю паскудство, я... але, я думаю, що це не є паскудство, я довів думку до кінця і сам, розумієте: сам думаю вже, що це — не паскудство. Це дуже важно... О, це... Але ви будете думати, що паскудство... Так я це для Олі... Ви розумієте? Я знаю, що не треба цього казати, але ви чесні й... Проте, я ще не знаю. Але... Коли ж нема душі, значить все єрунда, помилка...

Стійте! Чи читали ви, що коли, покласти курку на підлогу й провести від носу лінію крейдою, то вона лежатиме непорушно? Правда? Це — гіпноз. От. Ви не вірите? Чого ви так чудно дивитесь на мене? Це — факт. Коли хочете, ми спробуємо. Знаєте, кожну людину можна загіпнотизувати.

— Тарасе, любий, ляжте!

— І знаєте, це ж страшенно смішно, що ми всі подібні до цих курей з лініями коло носів... Ви от тільки візміть та уважно, уважно подумайте над цим, і ви побачите, що страшенно смішно. Ха-ха-ха! Всі — курі. Я знаю, ви не вірите, ви думаєте, що я збожевелів. Це невірно. Покиньте цю думку, вона не витримує критики. Тільки я все бачу. О, все, все бачу, всю цю вашу цівілізацію, культуру, містіцизми ріжні... От як на долоні бачу. Підняв голову, розумієте... Хи! Провели мені лінії: мати — божественну, цей падлюка — соціалістичну, той — третю, а я взяв тай підняв голову. Ха..ха..ха! Узяв і підняв. І нічого нема, і можна піднять, і лінії ці зовсім ніщо: просто крейда й більше нічого. А инші лежать і бояться.

— Ну, Тарасе, вам треба, лягти! — рішучо взяла його під руку Дара й почала підіймати. — Вставайте. Годі. Треба заспокоїтись, нема чого тут варнякать.

— "Варнякать"... — повторив Тарас, дивлячись на Дару з болюче-ніжною посмішкою.

— От ці ваші словечки... Прості... Ви, Даро, — дуже розумні, але ви — також курка. Ви також душі боїтесь. Але це — тільки крейда. Ви побачите. Але ви — найкраща.

— Ну, добре, добре... Вставайте, ходім...

— Ви, Даро...

— Сергію, та поможи ж! Віро!

Сергій і Віра кинулися помагати. Тарас злякався.

— Що таке?! В чому річ, панове? Нащо? Я сам... Коли треба, то я сам... От... Ходімте... Я згожуюсь.

Його одвели в його кімнату та примусили лягати. Він покірливо ліг і навіть заплющив очі. Але зараз же розплющив їх і сказав:

— Даро! Коли так, то дайте мені вати. Я не можу... гомін ріжний... Проте, сидіть, сидіть, у мене є, у мене є. От... Я забув... У мене тут завжди вата є...

Він підняв під собою ріг матраса й витяг з під його клапоть вати. Одірвавши два шматочки, скрутив дві гульки й запнув їх у вуха.

— Тепер не так чутно...

Дара мимоволі посміхнулась.

Тарас зараз же вийняв одну з гульок.

— Що ви сказали?

— Нічого...

— А я гадав... Посміхнулись ви... Ви — страшенно хороша, Даро... Така розуміюча... Ви не сердитесь на мене?

— Лежіть та спіть. А коли будете базікать, буду сердитись.

Віра з Сергієм заклопотано шопотіли про щось.

Тарас слабо посміхнувся.

— Ні, ні, я не буду... Я стомився... Я страшенно стомився. Я це відчув, як ліг... Але... Віро! Я вам хочу сказати на самоті кільки слів... Добре? Даро не сердьтесь, я кільки слів...

— Ну, дурниці! Говоірть, скільки хочете. Ходім, Сергію!

Дара та Сергій вийшли, Віра ж підійшла до ліжка. Вона з глибоким та боязким жалем дивилася на його.

— Сядьте біля мене, — ледве чутно, хвилюючись, попрохав він.

Віра швидко сіла, взяла його руку й чудним, злякано-чекаючим поглядом впилася в його.

Тарас хвилювався.

— Віро...

Віра стиснула руку йому і чекала.

— Віро! Поцілуйте мене... один раз... Один... Нехай це буде не те... Я буду... Я коли не сплю, думаю про вас ... Ріжні історії... Віро, я ...

Віра раптом обняла його, знайшла своїми губами його губи й міцно, конвульсійне застигла в довгім поцілунку. Потім одірвалась, встала і, кинувши шопотом "спіть," швидко вийшла.

Тарас підвівся на ліктю, хотів щось сказати, але не сказавши, в непорозумінню потер лоба й упав на подушку.

IX

На другий день зранку Тарас буз тихий, задумливий та сумний. Віра зустріла його підчас чаю трохи натягнуто й винувато. Але він цього не помітив, очевидячки, шукав випадку, щоб щось сказати їй на самоті.

Але це йому не вдалося. Надійшли події, які відсунили все на задній план.

Почалося з селян. Ще не встали ранком з за столу, як почувся дзвінок, і Аніся прибігла до їдальні з заявою, що прийшли "наші мужики" і хотять бачити пана.

Виявилось — депутація, при тому найбезглуздіща, брудна, обідрана, складена з найбідніщих селян, що арендували у Кисельських землю. Колись він займався адвокатурою, але тепер покинув і жив тільки з аренди. Мужики привезли гроші, але депутації дали доручення: прохати пана Кисельського відступити землю за шість карбованців десятину, замісць десяти. І вжили своїх звичайних хитрощів: до депутацій обібрали найубогіщих мужиків, при чому, очивидячки, звеліли їм одягтися бідніше та мати пригнічений вигляд. Головою ж депутації обібрали Панаса Гниду, лагідно-ущіпливого дідка та Омелька Підкидька, придуркуватого молодого мужика, на диво подібного до Сергія. Казали на селі, що Омелько був нешлюбний син Семена Васильовича, прижитий з гарною бабою — московкою. Семен Васильович нічим цих чуток не підтвержував, але селяне уперто та хитро завжди виставляли наперед Омелька, коли треба було прохати пана про щось значне. І, дивна річ, підперті в такий спосіб, прохання їхні майже завжди виконувались, Семен же Васильович кожного разу неначе не помічав Омелька. Але після того дуже уїдався на своїх, що було ознакою великого роздратування на самого себе.

Тепер цей Омелько стояв попереду всіх в передпокою й ухмилявся. Иноді оглядався назад і підморгував односельчанам, втираючи одягненою на палицю шапкою носа. Односельчане пригнічено глибоко зітхали, хрестились та з тоскною тугою дивилися на брудні сліди від своїх ніг.

Всі вийшли з їдальні до вітальні послухать. Семен Васильович похмуро вислухав Панаса Гниду.

— І вам не соромно, панове? — докірливо похитав він головою. — У вас стало совісти йти з таким проханням до мене?

Панас Гнида склав як на молитву руки.

— Ой, паночку! Щоб нас земля свята не знесла, як легко нам було йти до вас з таким проханням. Не совісти, але терпіння, паночку, не стало! Голод не терпить...

— Як би у таких горницях, — раптом підморгнув Омелько Вірі, — то й потерпіть можна б.

Віра почервоніла, а Семен Васильович скосив очі на Омелька й сердито сказав:

— Ні до чого ви все це, люди добрі, вигадали... Неможна. Я й так проти сусідів-поміщиків віддаю... просто за дурницю, а ви... Недобре так, недобре... Вам як мед, то й ложкою. Недобре...

— Паночку! — скрикнув Панас. — От щоб мені старому на тім світі чорти язика вирізали та свиням викинули, коли я хоч одне слово збрешу вам. Вірите, — пів села вже хліба свого не має! Хоч на рік нам полегкість зробіть... Змилуйтесь!.. Плюньте на нас та скажіть: "Хай вам біс, беріть." Їй богу, паночку, ріднесенький! От так скажіть, та й підемо собі. І підемо, паночку... паночку... Їй богу!.. Цей рік платили десять, з шкури лізли та платили, тепер же й шкура лускає. Візьміть, паночку, шість ... Будьте замісць батька!

— Ціна хороша! — зітхнув Омелько й дружо посміхнувся Сергієві. У того чоло було вкрито сіткою зморшок. Дара скоса подивилась на його. Сама вона увесь час стояла з палаючими внизу щоками та напружено,

гостро вдивлялася в убогі, злякані постаті селян. Вигнуті брови грізно нахмурились, ніздрі підіймались, біліючи на кінцях.

Тарас стояв у самих дверях та зпідлоба хмарно поглядав то на Омелька, то на Сергія, неначе зрівнював: Омелько, зустрічаючи його погляд, дурновато-похмуро підморгував, втираючись шапкою.

Дядьки не зводили з Кисельського поморщених, обвітряних, закислих очей і боязко та жадно ждали. Він з посмішкою жував свого вуса й слухав Панаса.

— От що, — раптом заявив він, — останнє слово: відступаю вам ще одного карбованця, але більше ні за що не можу. Ні за що!

— Паночку!

— Ні! — раптом чомусь дуже розсердився Семен Васильович і зараз же швидко роздратовано звернувся до своїх.

— От зібралися! Що тут цікавого?

— Ви б їх хоч сісти попрохали! — голосно й різко сказала Дара.

Це вийшло так несподівано, що всі спочатку й не зрозуміли. Семен Васильович навіть з непорозумінням підняв брови, але зараз же нахмурився і, махнувши рукою, з злісним роздратованням сказав:

— Ах, покиньте ви, будь ласка, хоч тепер... Не до ваших ідей тут...

І повернувся знову до селян. Ті, також нерозуміюче подивившись на Дару, зараз же знову жадібно витягли до його, як гуси, голови.

Дара зашарилась по самі вуха, алі нічого не сказала. Сергій стурбовано кашлянув, переступив з ноги на ногу й поправив пенсне.

Дара раптом повернулась і, не хапаючись, але твердо пішла з хати.

Сергій подивився їй услід.

Семен Васильович ні за що не уступав і був в такому роздратованню, що навіть— один раз брутально безглуздо вилаявся, від чого ще більше розсердився. Віра обурено швидко вийшла. Останніх же вигнав сам Семен Васильович, кричучи, що нікому не дозволить ніякого контролю над собою. Ще соціалізму нема, і він уклінно прохає дозволити йому самому порядкувати своєю власностю! Указівок чути не має ніякого бажання.

Селяне вкінець були перелякані та пригнічені. Розмови не привели ні до чого.

Вручивши дві тисячі Кисельському вони поодинці, спотикаючись та ніяково ступаючи по підлозі, вийшли на сходи. Стоючи у себе в кімнаті біля вікна, Тарас бачив, як вони на вулиці одягали шапки, сумно та довго радились про щось і потім всі так само низкою поплентались кудись ліворуч.

Дара вже не бачила цього. Вона пройшла до себе в кімнату, склала, як звичайно, руки на грудях і почала швидко ходити з кутка в куток.

Постукало.

— Ввійдіть!

Ввійшов Сергій. Дара глянула на його так, як дивляться на людину, про яку знали, що це вона ввійде.

Сергій, допитливо та винувато поглядаючи на неї, мовчки підійшов до столу й розгорнув книгу, що лежала там. Дара зараз же одняла її, одклала в бік і, дивлячись просто в лице йому, рішуче забалакала:

— От що, Сергію: коли ти прийшов казати мені, що я зробила дурницю, наївність, ти ж, звичайно, за тим прийшов...

— Нічого подібного...

— Ну, все одно, ти це думаєш. Підожди. Я сама це думаю. Цим, звичайно, не поможеш. Але от що: я більше не можу! Не можу, досить з мене! Нестерпно.

— Що саме? — тихо, без здивування, неначе зарані вже знаючи відповідь, спитав Сергій, знову потягнувшись за книжкою.

— Все це! — різко одштовхнула вона його руку від книги. — Або ми поміщики й тоді благодійних комедій нема чого нам строїть... Він уступив?

— Ні...

— Звичайно. Так от, або ми поміщики, злодії... Так, я згожуюсь з Мироном... Проте, я тобі це й раніще казала... Так от: або поміщики — тоді їдьмо закордон, плюнемо наріжні партії, давай мені убрання, коханців, розважай мене. Або ж з комедіями раз на завжди покінчить: робити. Ніяких рент, мужиків, нічого. Хочеш?

Сергій сумно посміхнувся.

— Даро, вибач мені, я знову скажу: це наївно... Ти не ображайся... Але подумай, що ти говориш. Сама ж знаєш, що це неможливо... Неможливо, смішно, непотрібно...

— Ти находиш?

— Господи, Даро, ну як же инакше? Це ж вийде така сама комедія, тільки смішніще та шкодливіще. Віддати землю селянам, наробити з десяток дрібних буржуїв, пьявок, самому ж бігати по уроках, шукати переписки, труситись над копійкою й не мати ні одної вільної хвилини для партійної роботи... Ну, для чого це?

Дара подивилась йому просто в лице.

— Скажи Сергію, ти розумієш, чого я хочу, чи ні?

— Признаться, слабо розумію...

— Це помітно. Не дивлячись на те, що ми мало не що дня до нудоти говоримо про це, ти все так само уперто, неначе навмисно, не хочеш зрозуміти мене. Навіть чудно. Ти зрозумій, що мені нема ніякого діла до твоєї землі. Продай її, віддай гроші на партію, викинь їх, — мені це байдуже. Я хочу робити! Розумієш? Не комедію ламать, але серйозно. На себе робити, саму себе утримувати на світі. Мені сором удавати з себе обороницю селян, коли сама беру з них. Мені, взагалі, соромно, що мене хтось утримує. Розумієш ти мене чи ні? Людина перш за все повинна бути активною в життю. Перш за все. А яка ж це активність, коли найголовшще, коли все істнування твоє підтримують за тебе инші? Що це?.. "Партія, служіння партії; на партію гроші". Дурниця, обдурювання себе! Зароби та віддай на партію, це икше діло. Давать же те, що принесли селяне, це нісенітниця. Все віддай, коли на те пішло! Е, та й не в тому суть. Скучно, нудно мені без роботи. От і все! Не можу, не звикла...

— Ти ж робиш... для партії... — зовсім тихо та нудно сказав Сергій.

Дара усміхнулась.

— Ну годі...

Настала важка мовчанка. Дара ходила по хаті, Сергій же уважно розглядав свої тонкі білі руки з жовтуватим відтінком.

— Ну, а коли б я... все віддав на партію? — раптом тихо, не підводячи голови, почав він.

Дара зупинилась.

— Ну?

— Ти не мала б уже наміру покинуть мене І... пішла б тоді зо мною?... І нічого б... більше тяжкого у нас не було?

Дара мовчала. Потім глухо спитала:

— Це була б жертва для мене?

— Припустимо...

— Ні, тоді з тобою б не пішла!

Неначе якась полегкість почулась в її голосі. Сергій уважним довгим поглядом подивився на неї.

— Чому? — нахилив знову голову.

— Тому, що обовьязана була б платити тим самим, жертвами. Обовьязана була б жити з тобою. Не рівні були б. Знала б, що для мене зробив, а йдучи від тебе, позбавляла б усього. Це тяжко.

Сергій ще з більшою увагою розглядав свої руки.

— І тільки тому не пішла б?

Дара дуже почервоніла.

— Що значить?... Звичайно!

— Чому ти так ухопилась за те, що це жертва?

Дара нахмурилась.

— Тому, що це — жертва. Ти не сам це робиш! Сам увіруй, що так треба зробить! Ну, покиньмо.

Руки у Сергія злегка тремтіли, але він їх розглядав.

— Значить? — кинув він ледве чутно.

— Що "значить"?

— І так тобі... нестерпно і... відавши все, нестерпно...

Дара не відповідала. Раптом в жагучій злости заломила руки й стріпнулась усім гнучким сильним тілом.

— Ех! Схопила б все це прокляте, розкидала б к чорту на всі боки! Е, як надзвичайно препаскудно все це!

— Значить? — ще тихіще та упертіще повторив Сергій.

— Нічого не значить! Не знаю. Годі про це. Побачимо... Іди, я хочу бути сама.

Сергій не рухався. Потім глибоко зітхнув, підняв голову й помалу пішов до дверей.

Дара скоса слідкувала за ним, сувора, зла. Раптом швидко, підійшла до його, обняла за плечі, повернула голову до себе й з глибокою ніжностю, жалем забалакала:

— Прости, Сергійку... Не можу я, любий... Ти можеш, ти звик, мені ж чуже все це... Ці селяне... Як не бачу, ще куди не йшло, але як побачу... Ну, та ми ще подумаємо. Ти ще подумаєш... Ти хороший. Ти мій тихий, ніжний... Не сердься на мене, золотко...

Сергій глянув на неї. Очі великі, чисті благаюче дивились на його, уста свіжі, ніжні, розкрилися якось по-дитячому, безпорадно, зворушливо.

Він з мукою, помалу повів головою, мовчки визволився й вийшов.

Дара непорушне, з болем дивилась йому вслід. Брови ж уже грізно хмурились.

X

Тарас, з усіх ознак, був глибоко зхвилюваний всім тим, що було. Він довго ходив у себе в кімнаті, виходив у вітальню, знову вертався до себе. Нарешті одяг свого рябого кашкета й пішов з дому. Вигляд він мав розгублений, напружено стурбований. І в той же час, здавалось, що турбота та замішання його несвідомі, що турбується та поспішає не сам Тарас, який навіть дивується з цього, а хтось ниший, хтось всередині його.

Біля будинку, де жив Мирон, спинився й озирнувся. Так, будинок той, в якому живе Мирон. Тарас дурновато ухмильнувся й пішов на сходи.

Мирон чертив. Очевидно поспішав, але Тараса приняв охоче, серйозно й навіть нетерпляче, неначе кожної хвилини чекав на його.

— Чому так довго не приходили? Ну, добре, добре, сідайте... Я складу свої приладдя...

— Чого ж я повинен був прийти до вас? — сердито спитав Тарас. Він важко дихав, вийшовши по крутих сходах.

Мирон склав інструменти, повернувся до його і, діловито потираючи руки, серйозно, швидко забалакав:

— Того, любий, що ви — не дурень і не нечулий хлопець. Ну, викладайте, що надумали?

— Я нічого не надумав. І звідки ви взяли....

— Нічого не надумали? — здивувався Мирон і навіть почервонів злегка від гніву. — — А Олю бачили?

— Бачив.

— Давно?

— Днів зо три.

— Ну, от! Так ідіть і зараз подивіться, та послухайте її. Ідіть. Мені нема часу з вами дурні розмови вести. Я думав... Ідіть собі.

Тарас похмуро, пильно подивився на його й помалу, чудно вимовив:

— Кисельському мужики гроші привезли. Аренду прохали зменьшити, не згодився.

— Та-а-к? — протяг, одразу заспокоївшись, Мирон і в свою чергу уважно й навіть з цікавостю подивився на Тараса.

— Це до-обре... Чому ж ви одразу цього не сказали? Знаменито. Ну, так як?

— Що "як"?

— Що думаєте?

— З приводу чого?

Тарас був стурбовано, але щиро здивований.

— Слухайте, Тарасе, ви прийшли до мене дурника строїть чи, справді, не розумієте? Гроші ці... Скільки є?

— Дві тисячі.

— Нічого собі... Ну, так як? Ну, ясно й просто питаю вас: гроші ці ви лишаєте Кисельському чи однімете, як у злодія, і дасте вашій родині? Майте на увазі, що Оля ледве тримається й як не сьогодня то завтра піде до Салдєева. Я не міг побачити її учора та сьогодня, але... — (він поліз у кишеню й витяг гаманця) — от вам пьятнадцять карбованців, візьміть їх і моментально, зараз же несіть до себе додому. Це, скажіть, поки що, а більше потім буде... Правда?

— Не знаю... — тихо сказав Тарас, машинально беручи гроші.

Мирон мовчки, допитливо подивився на його.

— Та ви, чоловіче добрий, чого ж власно, прибігли до мене? Поділитись приємною новиною, що Кисельські грошики отримали? "Не знаю". А хто ж знає, позвольте вас запитати? Я, може?

Тарас дурновато посміхнувся. Мирон слідкував за ним.

— Ну, я вас серйозно питаю: з якої такої причини ви зьявилися до мене? Чому так поспішали? Ви ж ще й досі оддихаїись не можете. Ну?

— Не знаю! — буркнув, похмурившись Тарас, і почав підводитись.

— Та сидіть! — крикнув Мирон. — Коли мужики були? Давно?

— Півгодини... годину...

— Хм! Нікуди Кисельський не виходив?

— Ні...

— Ну, то от що, Тарасе: катайте додому, себ-то до Кисельських, і слідкуйте за старим. Розумієте? Ввечері ж, рівно о восьмій годині біжіть сюди. Тут на вас чекатимуть... Ні, краще так: приходьте сюди, я вам тут скажу, де ви зустрінетесь з помішниками. Вони матимуть все, що треба. Вам треба буде тільки повести їх. Розумієте? Помішникам, прийдеться, певно, половину дати...

Тарас все ширше та ширше дивився на Мирона.

— Ви це про що? — нарешті розгублено перервав його.

— Я? Про вас. Сьогодня в ночі ви повинні взяти у Кисельського гроші. І неодмінно сьогодня, бо він довго їх у себе не триматиме.. Ви розумно зробили, що поспішили. Але діло треба зробити цеї ж ночі. Риск дуже

малий. Не беріть тільки усього, таких панів це тільки дратує, лишіть і йому половину. Пьятьсот помішникам, пьятьсот собі. Чого дивитесь так?

— Я цього не можу... — тихо сказав Тарас, блідо-жовтий увесь.

— Через що? — різко, строго спитав Мирон.

Тарас мовчав.

— Через що, я вас питаю? Боїтесь?

Тарас зневажлило й нетерпляче повів плечем та головою.

— Ну, так через що ж? Неморально? Подло? Так?

Тарас потер лоба.

— Не знаю... — з трудом вимовив він.

— Але ви повинні це знати! Чуєте? Одповідайте: через що? Та швидче, коли робить, то часу на хитання гаяти нема чого. Ну? Згода чи ні?

— Н... ні... — видушив з себе Тарас.

Мирон якийсь мент пильно розглядав його.

— Е, кваша ви! Лічитись вам треба. Значить, ви не продумали до кінця про злодія?

— Чому ви говорите зо мною таким тоном? — похмуро спитав Тарас.

— Яким?

— Таким владним.

— Це моє діло. Я вас питаю: продумали і чи ні? Проте, зайве питання. Лікуватись вам треба спочатку. Ну, добре... Плюньте.

Мирон обірвав і заходив по хаті. Потім зупинився біля столу й довго дивився в вікно. В жовто-зелених очах його пробігали насмішкувато-веселі іскорки.

— Ну, покиньмо це! — раптом повернувся він до Тараса. — Чуєте, Тарасе? Лишіть. Не можете й не треба. Придумаємо щось инше. Ідіть додому, лягайте й лежіть. Це — найкраще в вашому становищу. Тільки гроші Олі занесіть.

Тарас підняв голову й каламутними очима подивився на Мирона.

— Пагано мені... — зтиха, неначе прохаючи вибачення, сказав він. — Коли б не це, я б продумав... Бачите: от, скажемо, собаки... Вони також відчувають каяття, наприклад... Значить, є совість? Правда?

Мирон невдоволено скривився.

— Залиште, кажу! Ідіть додому.

— Ні, почекайте... Так же неможна. Це ж не є рішення питання. А коли собаки... це нехай так, значить, і у їх моральність є? Але, знову таки, яке мені діло до того, що у собаки моральність? Правда? Я сам по собі. Важно те, що у мене нема. У мене. У мене ж ... є. Стійте! Це, значить, так: Кисельські мені помагали... дуже помагали... Так, помагали... Потім я йду і вночи кажу: давай гроші. Ти вкрав у мужиків, ти — злодій, о, я знаю, — постійний, сістематичний, законний, найшкодливіщий. злодій... Е, це я добре знаю.... Так... Але... ти, значить, мені давай. А потім? Знову жити у них? Їсти з ними? Неначе нічого не трапилось? Та хіба це можливо?

Мирон з цікавостю слідкував за ним.

— Гадаєте, що неможливо?

— Ну, а як же?! Як же це можливо?!

— Ну, то й нема чого про це більше балакати. Плюньте, ідіть додому й ні за що не робіть. Боже вас борони, раптом схопитись та зробить. Самі себе потім загризете. Не треба. Ідіть додому, придумаємо щось инше. Неможна.

— Ви так думаєте? — нерішучо, недовірчиво зазирнув йому в лице Тарас.

— Так, я так думаю. До побачення.

І Мирон рішуче випровадив його з помешкання. При цьому сам він одягся й вийшов з ним на вулицю.

Тарас слухняно пішов в тому напрямку, куди йшов Мирон, і машинально зайшов до помешкання Кисельських.

Тихо було по всіх кімнатах. В передпокою висів капелюх старого Кисельського, що Тарас для чогось з приємностю одмітив, хоч зараз же й забув про це.

День пройшов важко для всіх. Спати розішлися рано.

І раптом уночи, годині о третій старий Кисельський збудив Катерину Андрієвну, Катерина Андрієвна — Віру та Дару, Дара — Сергія, Тарас же прокинувся сам від гомону голосів. Тільки Коля спав.

Семен Васильович був дуже блідий, напівзамішано, напів насмішкувато усміхався й не міг стояти на місці, робив кроків зо три вперед і вертався, знову кроків зо три й вертався.

Катерина Андрієвна з жахом слухала його. Всі були вражені.

Семен Васильович розповів от що:

Тільки що він встиг заснути, як раптом був розбуджений якимсь шарудінням і світлом в своїй кімнаті. Швидко підвівшись на ліжкові, він побачив просто над собою дві постаті в машкарах і кашкетах, — він добре памьятає, що в кашкетах, ще в обох дашки блестіли від

свічки. В руках револьвери.

— Браунінги? — для чогось спитала Віра, вся дрібно-нервово тремтючи й кутаючись у велику хустку.

— Вибачте, мадемуазель, в цьому я не дуже добре розбіраюсь, браунінги, чи який чорт! — кинув їй Семен Васильович.

Словом, вони були з револьверами, і револьвери були напрямлені просто на його. Завжди неприємно бачити у себе перед лицем дуло револьверу, коли ж їх два, то подвійно неприємно.

Гості в машкарах не затруднили його довгою розмовою. Один з них пошепки запропонував йому передати їм одну тисячу карбованців, а другу великодушно дозволив лишити у себе, бо їм відомо, що сьогодня мужики принесли йому цілих дві тисячі, які до банку ще не однесено.

В домі було абсолютно тихо. Неначе всі навмисно принишкли. Біля дверей Сергієвої кімнати ледве маячила в темноті ще одна постать. Можливо, що їх було ще з десяток.

Пропозицію було зроблено настільки спокійно та впевнено, що за нею вчувалося непохитне рішення стріляти на випадок одмови. Йому, Семену Васильовичеві, не хотілось доводити своїх гостей до таких надмірних вчинків. Через те він узяв тисячу карбованців і віддав передньому добродію. Той з дуже ввічливим поклоном прийняв, перелічив і тут-же чомусь віддав половину другому. Очевидячки, як що одного піймають, то друга половина все таки уціліє.

Після того вони все так само пошепки порадили Семену Васильовичу не гомоніти, не кричати і, взагалі, для власного ж спокою яко мога швидче забути за цей інцідент. Вони дуже милі та дбайливі люди. І зникли.

Тим часом він оце не вдержався й розповіда зараз же, як тільки вони пішли. Хай не ображаються, це їх не стурбує, подія ж є досить цікава.

І Семен Васильович нервово потирав руки.

Це було так неймовірно, несподівано, так просто та швидко, що всі спочатку думали, чи не жартує Семен Васильович. Але ланцюжок біля дверей був перерізаний, на підлозі лишилися сліди брудних ніг, двері стояли незачинені.

— Це хтось свій! — в підняттю скрикнула Катерина Андрієвна. — Неодмінно свій!

— Чому? — здивувався Сергій. Він був, помітно, пригнічений оповіданням батька. Часто подивлявся на Дару, але вона з великою хусткою на голові, що прикривала їй плечі, не дивилась на його. Була бліда й чудно, хвилююче гарна.

— Чому? — скрикнула Катерина Андрієвна. — Та тому, що хто ж инший міг знати, що отримано від селян дві тисячі? Хто?

— Та хто-хоч.

— Як це "хто-хоч"?

— А, мамо! Та самі ж селяне могли це зробити. Або сказали кому-небудь. Мало кому...

Тарас великими, напруженими очима дивився на всіх, сидючи на канапі якось занадто рівно, непорушно, задеревеніло.

— Ні! — уперто замотала головою Катерина Андрієвна. — Це — свій! Треба занадто добре все знати, щоб прийти в той самий день. Чужий не міг так добре знати розположення кімнат, дверей і... усього. Вони ж просто до Семена Васильовича прийшли. Просто. Без всякого гомону. Не шукали. Я голову даю, що це... Мирон!

— Ах, мамо! — досадливо скрикнула Віра.

Сергій криво посміхнувся. Дара з глибоким здивованням подивилась на Катерину Андрієвну й вся почервоніла чогось.

— Що "мамо"? — обернулась Катерина Андрієвна у бік Віри. — Що? Цього не може бути? Так?

— А один з них, між иншим, постаттю дуже подібний до Мирона, — з посміхом сказав Семен Васильович, не перестаючи ходить.

Тарас раптом схопився, розгублено, злякано подивився й, пробурмотівши щось, з чудним виглядом, побіг до себе. Ніхто не звернув на його особливої уваги й швидко всі розійшлися, якось одразу припинивши розмови про Мирона. Але всі зробилися задумливими.

На другий день про експропріацію стало відомо цілій вулиці, так що Семен Васильович примушений був дати заяву до поліції. Було складено протокола; обдивились двері, перерізаний ланцюжок, невитерті сліди ніг і все записали.

Між иншим, вранці, підчас чаю, коли Семен Васильович ущіпливо висловив гадку, що прийдеться мати діло з поліцією, Дара раптом звернулась до Катерини Андрієвни й недбало сказала:

— Мені здається, мамо, що вам не варто нічого казати за Мирона. Ви напевне нічого не знаєте, а людину, як що не повісять, то в вязниці продержати можуть... Та й для вас це не добре: подумають, що мстимося йому...

І очі її допитливо й напружено слідкували за Катериною Андрієвною. Обведені темною смугою, вони здавались повними якоїсь нічної тайни. Видно, не спала всю останню частину ночі.

Катерина Андрієвна навіть злякалась.

— Ну, звичайно, звичайно! Я тільки так... От ще не ставало, щоб ще й це почали про нас говорити...

— Я це тому, що ви вночі...

— Вночі всі були в підняттю... — глухо сказав Сергій і закашлявся. Він виглядав дуже зле, був весь сірий, велика голова його здавалась ще більшою, а груди плескуваті та зігнуті, як ввігнуте шкло. Жовта борідка безнадійно загиналась донизу.

Тарас нічого не казав і швидко пішов до себе. Там він ліг на неприбране ліжко й дивлячись в стелю, лежав цілий день. Обідать не пішов. Иноді схоплювався, швидко, неначе тікаючи від когось, бігав по хаті й знову лягав.

В усьому помешканню також помічалось заховане піднесення. Силкувались балакати про найзвичайнісенькі речі, умисно-безтурботно сміялись, але у кожного ця умисність помічалась дуже виразно. Тому на вечір всі були вже похмурі, роздратовані й ховалися по своїх кутках.

Було годин шість. Дара засвітила в вітальні свічку й тихо грала щось строге та сумне.

Сергій неначе за якимсь ділом кільки разів нечутно виходив з своєї кімнати, проходив у вітальню, шукав чогось і, покашлюючи, нерішуче дивився на гарну, неначе точену спину Дари. Вона, не повертаючись, скоса дивилась на його та грала далі. Він ішов до себе.

Раптом почувся дзвінок.

Дара підвелась і пішла відчиняти.

Увійшов Мирон.

— Доброго здороовья! — весело протяг він, входячи в передпокій. — Тарас до-о-ма?

— Дома... — тихо відповіла Дара. — Входьте...

— Я на хвили-и-нку...

Дара мовчки повернулась і пішла до кімнати Тараса.

— Тарасе! — постукала в двері.

— Ввійдіть! — глухо почулося. Дара одчинила двері й уривчасто, неначе їй важко було балакати, сказала:

— Там... хоче... вас бачити... Мирон...

— Мирон?! — злякано схопився Тарас.

— Чого ви так? — неначе здивувалась Дара.

— Нічого... Так... Я зараз... Я зараз... Я от тільки... — Ну, та... Позвольте... Він там?

Він укінець змішався. В блідій смузі лихтарів з вулиці видко було його бігаючі, широко розкриті, стурбовані очі.

— Та що з вами?! — раптом розсердилась Дара. — Ідіть, він на вас чекає!

Тарас зараз же хапливо кинувся вперед.

Мирон чекав на порозі вітальні, спокійно поглядаючи навкруги й одною рукою підтягаючи вуса догори.

— Увійдіть у вітальню, — різко кинула йому Дара. — Чого стоїте там?

— Я не на до-о-вго...

— Все одно.

Мирон увійшов. Дара пройшла близько біля його, подивилась неначе мимохідь в лице йому й поправила килим.

Підбіг Тарас.

— Добридень... — замішано сказав він і шукаючими очима впився в Мирона.

— Добри-и-день! — одповів Мирон, швидко, але уважно окинувши його очима з голови до ніг.

— А мені тре-еба... Що ви такий? Нездужаєте? Хочу сказати вам кільки слів.

— Добре, я зараз... — заспішив Тарас. — Ми тут... чи підемо?

— Краще підемо...

— Добре, я зараз...

І так само стояв, чудно дивлячись в лице Миронові, неначе шукаючи на йому чогось.

— А ви чули Мироне, — раптом голосно та спокійно заговорила Дара, — у нас сьогодня вночі експропріація була...

— Та що, ви?! — здивовано, швидко повернувся до неї Мирон.

— Так.

— Яким чином?

— Самим звичайним. Явились в машкарах добродії, пройшли до Семена Васильовича й з револьверами в руках, почали вимагати тисячу карбованців.

— Ну, і? — високо підняв брови Мирон.

Дара пильно подивилась на його. Ніздрі її хвилювались.

— Ну, і Семен Васильович дав їм. Вони пішли. Ви хіба про це не чули?

— Я?! — весело здивувався Мирон. — Звідки ж мені чути? От так штука! Ну, і що ж? Зараз, звичайно, треба було поліцію покликати. Як же так?!

Щось іскристе, насмішкувато-веселе бігало в його зеленкуватих очах.

— Поліцію було покликано.

— Так? Ну, розуміється. Це ж чорт зна що таке! Семен Васильович, звичайно, дуже стурбований? От так історія! Багато їх було?

— Не знаю. Двоє було в кабінеті. Семен Васильович каже, що один них дуже подібний до вас.

Мирон весело зареготався.

— До мене?! Та не може бути?! От це мені подобається... Ще чого доброго на шибеницю попаду... Ха-ха-ха! Та вони ж в машкарах, кажете ви, були?

Дара не зводила з його очей, чудних, схвильованих, мьягких.

— Постаттю подібний.

— Постаттю? Ну, це ще не так страшно... І більше нічим?

— Ви що, боїтесь?

— А вже-ж! От, маєте собі! Велика радість на шибеницю йти. Не маю ніякісенької охоти.

— Коли це не ви були, так чого ж вам?

— Ну, це... знаєте... Та, послухайте: ви, здається й справді думаєте, що це я був? Ха-ха-ха! От це мені подо-о-бається!...

І Мирон весело розвів руками.

— Це ціка-а-во ! Ну, а ви, Тарасе, все ж таки, той... беріть вашого капелюха та ходім. Та чого дивитесь так на мене, як на привид чи й, справді, як на експропріатора? Га? Ідіть одягайтесь, ходім.

Тарас машинально повернувся й пішов у свою кімнату. Мирон з посмішкою в очах оглядався навкруги.

Потім неначе згадав щось, крикнув "ага!" й швидко поліз у кишеню. Вийняв якогось листа та з гречною посмішкою подав його Дарі.

— Добре, що згадав. Прочитайте.

Дара розгорнула листа й почала читати:

"Ти напрасно, Роня, ходиш, понапрасну ножки бьєш. Не ходи й дурня тут не строй. З міня сміются вже за тебе, а коли хочеш щоб повірила тобі, візьми, свою Дару та Віру, приходь з ними сюди, поклонися мені в ніжки перед всіма, поцілуй в руку мене та мого гостя, от тоді бачитиму, що поважаєш. А дами твої нехай станцюють з нашими гістьми І мене попрохають. І пущай з кавалерами приходять. А без них і не лізь, бо вижену. Марія Купченко."

Дара, нахмуривши брови, повернула листа Миронові.

— Вона, мабуть, в пьяному стані писала це? — майже байдуже вимовила.

— Можливо. І не сама, але колективно. Але, не дивлячись на це, пропозицію її приймаєте? Ви колись хотіли...

Дара подивилась на його.

— Вам дуже хочеться, щоб я образила сестру?

— Чим?

— Тим, що піду. Я цього не хочу...

— Які ви делікатні!

Мирон ніяково засміявся й сховав листа.

Дара задумалась, неначе одразу забула про лист і похмуро розглажувала зморшки скатертини на столі. Високі молоді груди її підіймались та опускались. Вона, помітно, була чимсь схвильована.

— Мироне! Це ви зробили експропріацію? — раптом тихо, швидко спитала вона й глянула на його лагідними, довірчивими, чудними очима. — Ви? Так?

Мирон здивовано підняв брови.

— Та що ви?! Бог з вами!

— Мироне, скажіть мені!

Мирон раптом почервонів увесь. Очі злісно потемніли. Він також знизив голос.

— Та ви що? Наївність удаєте чи мене за наївного вважаєте? Що ви справді? Хочете дошукатись, хто видер у вас тисячку? До поліції звертайтесь!

Дара зблідла й мовчки дивилась на його. І раптом приклала руку до щоки й з якимсь повним горя страхом, неначе тільки зараз помітивши, тихо, майже, несвідомо промовила:

— Ох, як же ви мене ненавидите! Як ненавидите!

Мирон швидко глянув на неї, крякнув, непокійно заворушився й рішучо тріпнув головою, неначе, викидав з неї щось зайве.

— Чи ви швидко там, Тарасе? — голосно гукнув він.

— Зараз... Зараз... Шукаю... — почулося з кімнати Тараса.

Дара одняла руку й, неначе від болю хмурячи брови, глухо та твердо сказала:

— Скажіть, ви дуже мене ненавидите?

Мирон ще більше нахмурився, непокійно помняв капелюха й нічого не сказав.

— Скажіть, мені тепер дуже хочеться це знати... Мироне!

Мирон глянув на неї, усміхнувся й нетерпляче повернувся до Тарасової кімнати.

— Та швидче, Тарасе! Якого біса там?

— Ви не хочете мені відповідать? — тихо кинула Дара, закусивши губу й важко дихаючи.

— Ні!

— Чому?

— Тому, що не хочу.

— Чому ж не хочете?

Мирон круто, злісно озирнувся до неї.

— Та чого ви, справді?! — спалахнув він. — Чого вам треба від мене? Що вам від моєї ненависти або любови? Що за розмова така? Скажи їй, чи ти зробив... Та що ви?! Що за кумедна наївність? З якої речі почну з вами отвертим бути, хоч би й я зробив? Ненависть? Яка ненависть? За що? Що ви мені? Ідіть до Кисельських про почуття балакати, мені ж дайте спокій. Чи, може, цією вудочкою хочете виловити свою тисячу? Шкода, правда? Бідні! Нічого, мужички знесуть ще яєчко, "не просте, а золоте"... Та й поліція подбає.

Дара затулила лице руками, неначе захищаючи його від злих, шипячих слів. Потім одняла руки й бліда, з тремтячими від муки губами, тихо сказала:

— Ох, як ви боляче мені робите! Ох, як боляче!

І помалу похитала головою, як роблять це від нестерпного болю.

Мирон замовк, зблід, швидко ступив до неї й раптом одразу зупинився.

— Е, так краще! Все одно! Прощайте!

І круто повернувшись, поспішно, неначе тікаючи, пішов в передпокій. Дара тихо, помалу пустились на стілець і безсило сперлася всім тілом на його спинку.

В цей час вибіг Тарас.

— Вже... Іду! Шапку шукав... Під ліжком...

Він на бігу одягав кашкета й не помітив Дару.

На вулиці деякий час ішли мовчки. Мирон був хмарний, Тарас же стурбовано, несміло заглядав йому в вічі та щулився від холоду.

— Ви — дурень! — раптом різко сказав Мирон, повертаючись до Тараса.

Той не образився, тільки здивувався.

— Розумієте? Чого дивились на мене так? Що тут страшного, коли б ви навіть ні трішки не мали сумніву, що то я був? Що одну з багатьох тисяч видер у злодія? Дурень ви! Дивиться як теля на нові ворота. Може, ще ляпали язиком що небудь про нашу розмову? Так?

— Ні, я нікому нічого не казав.

— То-ж-то. Ще такої б дурниці не ставало. Зробив я. Маю при собі пьятьсот карбованців, які зараз вам дам. Другі пьятьсот помішники взяли. Я б вам їх не віддав, коли б не знав, що Оля не візьме від мене. Крім того, я, певно, швидко поїду звідси.

Тарас щось пробурмотів.

— Мовчіть. Слухайте. Тому я їх вам даю. Ви так зробіть: покладіть їх в ощадну касу; деякий час житимете, як раніще. Чи дали ви вашим пьятьнадцять карбованців?

— Ні... Я забув...

— Е, який ви дурень! Чому ж не дали? Хіба ви не розумієте, чорт би вас узяв, що для ваших тепер кожен карбованець дорогий! Зараз же йдіть та однесіть! Чуєте?

— Добре... — прошепотів Тарас.

— Пьятьсот же занесіть до ощадної каси й поки що не чіпайте. Потім як небудь скажете, що зустріли одного знайомого, котрий прихильно поставився до вашого скрутного становища і згодився знайти для вас грошей. Розумієте? І візьмете спочатку карбованців сто. На ці гроші, або, ще додавши, треба наняти для Олі майстерню. Вона закличе ще товаришок і організує артіль, чи що. Це проект, але поки... Батька в лікарню.

Самі в санаторій. Инакше усіх вас чорт забере.

Тарас зупинився.

— Я також ваших грошей... не візьму, — з усиллям сказав він.

— Що-о?!

— Я... не можу.

Мирон пильно подивився в лице йому й засміявся.

— Фу, та й ідіоти ж ви всі які! Ну, чого ради ви цю комедію строїте? Ходімте, ми звертаємо на себе увагу... Чому ви не "можете"?

— А ви думаєте, що я можу?

— Господи!..

— Підождіть! Хіба це не все одно, що зробить?

— Себ-то як?

— Так. Це все одно. Я ж не продумав зробити? Правда?

— Ну?

Мирон питав вже не так певно. Тарас помітив це.

— Коли ж я не продумав зробити, хіба я маю право взять?

Мирон деякий час мовчав, дивлячись поперед себе похмурими, скупченими очима. Тарас непокійно заглядав йому в лице.

— Не вірно! — нарешті рішучо стріпнув Мирон головою. — Тут ви берете від мене, там же від Кисельського. Там ви берете силою, тут же вам дають. Зовсім нова комбінація. Ну, та це дурниці. Беріть гроші!

Мирон витяг з бокової кишені пакета й простягнув Тарасові. Тарас нерішуче взяв і тримав в руках, вагаючись.

— Ховайте, нема чого. І зараз же йдіть до своїх. А завтра ранком занесіть до ощадної каси, — сьогодня пізно. І кінець... З Олею побалакайте й ні за що не допускайте до дурниць. На випадок чогось, біжіть до мене. Не застанете, лишайте записку. Зрозуміли?

— Так...

— І слухайте: візьміть себе в руки. Зберіть все ваше самолюбство. Ви наче ганчірка якась, дивитись на вас неприємно. Сором! Хвороба хворобою, але нетримання себе в руках само собою. Як що .зможете, забіжіть завтра до мене сказати, як все обійдеться. А Кисельські твердо переконані, що це я?

— Ні... Підозріння тільки... легке.

Тарас рішуче сховав пакета й щільно стиснув губи, неначе рішившись на щось.

— А як Дара віднеслась? — байдуже кинув Мирон, але скоса гостро поглядав на Тараса.

— Дара нічого... Сьогодня вранці казала, щоб нічого не казати поліції про підозріння на вас.

— Так?.. А до... експропріації як однеслась?

— Нічого не казала... Напевно, хвалить...

Тарас усміхнувся.

— Хвалить? — ще більш байдуже спитав Мирон. — Чу-у-дно... Ви чули?

— Так, вона щось таке казала Сергію сьогодня ...

Тарас знову усміхнувся.

— Сергій дуже... зажурений... У соціаліста експропріація... Ну-ну!

— Хм! — мугикнув задумливо Мирон.

Помовчали. Тарас щулився від холоду.

— Ну, все одно! — раптом сильно зітхнув Мирон, і засміявся. — Так і буде.

— Що? — запитав Тарас.

— Нічого... Це я так... Ну, то до побачення. Мені сюди... Завтра заходьте.

— До побачення. Зайду.

— Біля чотирьох.

— Добре...

Мирон зайшов в під'їзд будинку, в якому жила Наталя.